

СРПСКА СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКА ПАРТИЈА И ЖЕНСКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ 1903—1914. ГОДИНЕ

Проучавању женског радничког покрета у Србији није се прилазило систематски нити се томе питању давало неко значајније место, тако да о њему готово и нема неких одређених података и радова.¹

¹ Питање женског покрета и борба за постизање женске равноправности заузима значајно место у историји радничког покрета Србије. ССДП се после оснивања 1903. године није довољно ангажовала на решавању овог проблема све до 1910. године, од када се приступа практичном решавању женске равноправности оснивањем прве политичке организације — Секретаријата жена-социјалдемократа.

За проучавање овог проблема било је доста тешкоћа, због непотпуне грађе и литературе. Грађанска штампа доносила је чланке о феминистичком покрету жена грађанске и ситнобуржоаске класе, чији су носиоци углавном биле прве интелектуалке Србије, које су проблем женске равноправности посматрале и решавале са свог аспекта, који је различит од схватања равноправности жена-радница.

Лист *Домаћица*, орган Женског друштва као и радови: Ане Божић, *Положај жене у приватном праву* и Љубице Марковић, *Почеци феминизма у Србији и Војводини* пружају податке за феминистички грађански покрет, али без неких дубљих анализа и немају нарочитог значаја за историјат радничког покрета жена Србије.

Детаљнији радови о женској равноправности срећу се у делима Светозара Марковића (*Сабрани списи*, Београд 1960, 1965), у којима он пише о женској равноправности под утицајем руских и енглеских аутора — у првом реду Чернишевског и Џона Стурта Мила. Његов допринос је, и поред утопистичког карактера, велики, јер су то прве револуционарне идеје о општој еманципацији свих жена.

Рад Стојанке-Цанке Јовановић *Жена и борба за њено ослобођење*, штампан 1902. године у Београду, карактеришу основна начела и реално просуђивање положаја жене и оправданости борбе за постизање потпуне економско-политичке слободе. Ово је једина брошура коју је написала жена у Србији до првог светског рата.

Димитрије Туцовић и Душан Поповић су инспиратори и главни помагачи покрета, аутори чланака о проблему: жене и социјалне демократије, женске равноправности, права гласа, проституције итд. Углавном су ово теоретски чланци, преко којих се упознају основна питања и проблеми са којима се жене сукобљавају у одређеним друштвеним условима.

Исцрпнији радови о положају жена су: Јованка Кеџман, *Учешће жена у радничком покрету Југославије 1918 — 1921. године* и Убавке Вујошевић, *Учешће жена у радничком покрету Београда, 1903—1914*. У овом другом раду исцрпно су дати подаци о положају и акцијама жена Београда, као и о оснивању Секретаријата жена-социјалдемократа.

Од радничке штампе за период до 1910. највише података има у *Радничким новинама*, *Раднику*, *Жени данас*, часопису *Живот* итд., а најисцрп-

Српски женски покрет развијао се под утицајем европског феминистичког покрета, и зато ће уводни део садржати неке опште напомене о појавама овог проблема.

Снажнији и бржи развој индустрије крајем XIX и почетком XX века захтевао је бројнију и јефтинију радну снагу, тако да у том периоду расте број запослених жена, које постепено напуштају уски круг породице и улазе у један потпуно нови свет. У новим друштвено-економским условима домаћа радиност губи своју ранију економску вредност. Индустријска производња свих важнијих елемената за домаћинство као и недовољна зарада само једног члана породице основни су узроци што се и жена укључила у поменути производњу. Укључивши се у привредни живот земље она постаје економски мање зависна. Онога тренутка када њен рад добија друштвено обележје њена интересна сфера проширује се, осим породице, на друштво.

Женски рад постепено продире и у најтеже привредне гране, где жена достојно замењује мушкарце на радном месту. Женски рад представљао је и значајан извор прихода капиталисти, јер је надница жене знатно мања од наднице радника, те је зато чешће и више експлоатисана у упоређењу са мушкарцем.

Са развојем капитализма извршена је дубока револуција у друштвеним односима: економски значај жене налази се у противречности са њеним политичким правима; њена економска функција прилагодила се многим условима производње, док њена социјална права још одговарају старим друштвеним односима.

Може се закључити да је капитализам разорио стару, кућну привредну делатност жене, а самим тим створио нове односе у породици, тако да жена са постепеном економском самосталношћу припрема терен да добије економско-политичку равноправност као: супруга, мајка и грађанка.²

У развоју женског покрета битна су два правца: феминистички и пролетерски. Они се међусобно разликују по теоријским поставкама о узроцима неравноправног положаја жене и по схватањима о путевима борбе за остварење женске равноправности. Феминистички покрет је углавном покрет буржоаских жена чији је основни смисао — постизање правне једнакости између жене и мушкарца без обзира на привредну и политичку структуру земље. Пролетерски пак покрет карактерише борба за потпуну економску и политичку слободу и равноправност жене са мушкарцем.

Нов положај жене донео је нове проблеме и нова схватања: јављају се супротности између традиција, навика, романтичарских и сентименталних осећања, са једне стране, и стварности, реалности често и суровости развитка с друге.

нији подаци су у органу Секретаријата *Једнакост* за период од 1910—1914. године.

Од архивске грађе поред мемоара Трише Кацлеровића, Збирке Димитрија Туцовића и Душана Поповића, Записника Главне Партијске управе (у даљем тексту: ГПУ) од нарочитог значаја је сачувана књига записника Секретаријата женског социјалистичког покрета, у коме су забележене одлуке свих седница као и подаци о именима и броју присутних чланова. Сакупљени подаци (литература, архивски материјал, радничка и грађанска штампа), указују на развојан пут борбе радничке класе за еманципацију и равноправност жена Србије.

² Clara Zetkin, *Ausgewählte Reden und Schriften I*, Berlin 1957, 220.

О еманципацији жене постоје различита мишљења, у којима је често заступљена крајност и једностраност у посматрању овог проблема.

Буржоаски теоретичари су у највећем броју присталице старих традиција — основна дужност жене је да буде само домаћица и мајка објашњавајући да је природа за то предодредила и тиме јој оспорила сваку другу друштвену функцију.

Друга крајност среће се код присталица еманципације код којих долази до изражаја идејно стварање новог типа жене; жена мора да тежи остварењу општечовечанских задатака и достизању пуне једнакости са мушкарцем, потпуно заборављајући и занемарујући своје полне особине.

Трећа група сматра да се у жени морају спојити, заједнички развијати општечовечанске и чисто женске одлике, и да основ сваког озбиљнијег женског покрета мора силом социјалних услова постати социјална борба.

Један од претеча еманципације жена је Август Бебел (Bebel), који је дао исцрпну студију о улози и значају жене у историјском развоју друштва. Основна његова мисао је: жене, као и мушкарци, сачињавају половину људског друштва и треба да имају права на подједнак део културних тековина као и права на развој и примену својих духовних и телесних особина, што ће омогућити економска и политичка независност, јер »нема ослобођења човечанства без друштвене независности и једнакости полова«.³

Нешто касније појављује се Клара Цеткин (Clara Zetkin),⁴ која је као познати политички радник проучавала питања положаја и еманципације жена, и своје ставове изградила на основу детаљног проучавања овог проблема. Она је питање еманципације поделила у три групе, јер су за еманципацију заинтересоване жене из свих слојева друштва. Схватање и захтеви за равноправношћу се битно разликују код основне три друштвене класе: 1) буржоаске; 2) ситнобуржоаске и 3) пролетерске.

Захтеви буржоаских жена усредсређени су на то да се укину привилегије мужева у праву располагања заједничком имовином (без икаквог даљег интересовања за супротности које постоје између капиталистичке и радничке класе).

³ Август Бебел, *Жена и социјализам*, Београд 1909, 10.

⁴ Клара Цеткин (1857—1933), познати је политички радник немачког и међународног радничког покрета. Један је од оснивача КП Немачке и међународног женског радничког покрета, истакнути радник Друге и Комунистичке интернационале. Осамдесетих година XIX века прилази социјалистичком покрету, због чега је 1882. морала да емигрира; године 1890. враћа се у Немачку где руководи женским пролетерским покретом. У 1898. је редактор социјалдемократског женског листа *Die Gleichheit* (Једнакост). Иницијатор је I међународне конференције жена, 1907. године, на којој је изабрана за секретара међународног женског Секретаријата.

Према њеном предлогу је међународна конференција жена у Копенхагену 1910. године прогласила 8. март празником жена. Од оснивања КП Немачке била је члан ЦК и посланик КИ у Рајхстагу, све до доласка Хитлера на власт.

Популарне брошуре Елен Кеј, која је еманципацију жене повезивала са борбом пролетаријата и која је писала да антагонизма између женског и мушког рада неће бити али тек у социјализму (*Женски покрет*, превео с немачког Ђ. Пејановић, Београд — Сарајево 1923; *Женско питање*, превео с немачког Драг. Тодоровић, Београд б.г.) — преведени су код нас тек после првог светског рата.

Код друге групе захтеви су усмерени на добијање равноправности, нарочито у области образовања, чиме жена осигурава опстанак у друштву. Овакав став наишао је на отпор мужева, што потиче једино из страха од конкуренције жена на свим пољима рада. Клара Цеткин одаје признање женама тзв. средњег сталежа, јер оне имају више духовне потребе, али се њихове тежње знатно разликују од тежњи пролетерских жена. Револуционарне тежње ситне буржоазије трају само дотле док се жене осећају бесправним; од тренутка када задобију равноправност, постају заједно са својом класом противник социјалне демократије.

Код жене из пролетерских редова постоји извесна економска самосталност, која није у складу са политичким правима. Зато је главни задатак програма за еманципацију — развијање класне свести пролетерских жена као и њихово пуно ангажовање и организовање у партији.⁵

Клара Цеткин не прихвата мишљење да је жена истовремено способна да испуни породичне и професионалне обавезе у датим условима, већ је то могуће остварити само са пуним преображајем друштвеног уређења. Основна њена мисао је:

„Одрицање од природног позива женског пола, безбедност и живот ван брака никад не могу бити за идеалну жену услов за постигнуће вишег развитака. Нова жена жели да буде жена и мати, али жена и мати у најбољем смислу те речи. Али поврх тога она хоће да буде слободан, снажан и гун човек и само у овој последњој улози она се ни у чему не жели разликовати од мушкарца.“⁶

Клара Цеткин је своје мишљење формирала на основу проучавања историјског положаја жена, користећи се добрим делом радовима Карла Маркса. Иако се Карл Маркс (Marx) није посебно бавио женским питањем, он је дао најпогодније методе за истраживање и схватање овог проблема, истичући да се еманципација и равноправност жена могу проучавати у склопу општег историјског развитака и друштвених односа, који су и довели до његове појаве. Жене-пролетерке не могу постићи своје социјално ослобођење у капиталистичком друштвеном уређењу, него питање потпуне равноправности и еманципације мора решавати сам пролетаријат као револуционарна класа кроз борбу за своје потпуно ослобођење и социјалистичко друштвено уређење.⁷

Један од најорганизованијих покрета у Европи био је покрет жена у Немачкој, који се јавља као израз за потпуно слободно развијање женске индивидуалности. Његов успешан рад у највећој мери приписује се Клари Цеткин. Под њеним утицајем Немачка социјалдемократска партија је као један од главних задатака поставила организационо уједињавање радника и радница.

Године 1900. одржана је у Мајнцу I општенемачка социјалдемократска конференција жена, а 1907. у Штутгарту одржана је I међународна конференција жена на којој је присуствовало 58 делегата из 14 земаља. Том приликом основан је Међународни женски секретаријат, на чијем челу се налазила Клара Цеткин. На конференцији

⁵ Клара Цеткин, *Женско питање, Радничке новине* (Београд) (у даљем тексту: РН) 14. I 1903, 1.

⁶ *Жена и капитализам, Једнакост* (Београд) 16. XI 1910, 18.

⁷ C. Zetkin, н. д. 213, 221.

је усвојена резолуција у којој се истиче да борбу за опште право гласа треба повезати са борбом за економску и политичку равноправност жена.⁸

Енергичном и добро спровођеном агитацијом број организованих жена у Немачкој повећавао се из године у годину, тако да је: 1904. године износио 70.000; 1907 — 100.000; 1910 — 200.000, а 1912. достигао цифру од 130.371 жена само у Немачкој социјалдемократској партији.⁹

По јачини и броју организованих жена после Немачке су: Аустрија, Белгија, Холандија, Финска и Данска. Организације у овим земљама имале су добар агитациони апарат и своје листове преко којих су регистровале свој рад. Покрети жена у европским земљама, од којих на прво место треба ставити Немачку, имали су великог одјека и утицаја на стварање женских организација у Србији.

I

ОПШТИ УСЛОВИ ЖИВОТА И РАДА ЖЕНА У СРБИЈИ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Почеци феминистичког покрета у Србији и прве грађанске женске организације

Крајем XIX и почетком XX века долази до изразитих економско-друштвених промена у Србији. Развој индустрије условљава повећање броја најамних радника, а истовремено и јачање класе капиталиста. Српски фабрички пролетаријат у процесу свог формирања регрутовао се углавном из масе осиромашених сељака, који су напуштајући село гајили наду да их у граду очекује бољи живот и већа зарада. С обзиром да се пролетаризовање сеоског становништва вршило брже него што се развијала индустрија, понуда радне снаге бројно је расла из године у годину, што је капиталистима омогућавало максимално експлоатисање радника.

Економске промене огледају се и у променама друштвенополитичког карактера. Индустријска и трговачка буржоазија устају против апсолутистичког режима Александра Обреновића, па се од 1903. године у Србији заводи демократски парламентаризам, који доноси веће политичке слободе и омогућава већу активност синдиката и новоосноване Социјалдемократске странке. Стварањем Партије и синдиката (и успостављањем њиховог јединства) отвара се и боља перспектива за успешнију класну борбу.

Положај жене у овом периоду није био на завидном нивоу, јер се на њу гледало као на ниже људско биће са природноодређеним способностима израженим само у улози мајке и домаћице. У индивидуалном развоју жена није имала никакве самосталности. Положај који траје вековима постао је навика, прелази у обичаје и законитости, тако да и саме жене свој статус сматрају као нешто сасвим обично и

⁸ Мала енциклопедија I, Београд, Просвета, 1959, 461.

⁹ РН 6. VIII 1912, 2.

нормално. Ово је један од основних разлога што се проблему еманципације и равноправности жена озбиљније прилази тек од XIX века.

Питање положаја жене у друштву почиње у јавности да се покреће 60-их и почетком 70-их година XIX века у омладинској и социјалистичкој штампи. Агитација у прилог еманципације жена вршена је у чланцима *Матице*, *Младе србадије*, *Заставе*, *Донице*, *Јединства*, *Радника* и *Панчевца*. Идеје о еманципацији жена прихваћене су у организацији Уједињене омладине српске у којој су потпуно равноправно са мушкарцима за чланове примане и жене. О проблему женске равноправности расправљано је на другој скупштини Уједињене омладине, одржаној од 5. до 8. VIII 1867. у Београду, када је усвојен један компромисан став и изражено уверење да и »женске по могућности и природном положају своје, треба да помажу постизање задатака омладине српске«.¹⁰

Питањем еманципације са анализом порекла потчињености жена први се у Србији бавио Светозар Марковић. Истражујући узроке који су у његово време утицали на потчињен, ропски положај жене, Светозар Марковић их налази у политичкој обесправности, економској зависности и духовној и моралној заосталости, придајући свим овим факторима подједнак значај. Излаз из таквог стања Светозар Марковић види у ослобођењу жене из уских породичних оквира и укључивању њеном у друштвену производњу, јер од учешћа жена у производњи велике користи имаће и цело друштво. На Универзитету у Цириху 1868. и две године касније, 1870. године, примиле су докторске дипломе две жене — рускиња Надежда Сулова и енглескиња Елизабет Морган, које су инспирисале Светозара Марковића да се заинтересује за женско питање, па је поводом тога написао чланак *Је ли жена способна да буде равноправна са човеком*.¹¹

Поменути чланком Светозар Марковић је настојао да докаже да се жена може изједначити са мушкарцем у свим областима рада. Основна његова мисао је да жена у друштву и породици треба да буде слободна личност и да самостално привређује; да би се, све то постигло морају се изменити услови, који жену држе у ропском положају. Људска снага, према Марковићу, удвостручиће се кад се жена ослободи и оспособи за рад, тако да и процват друштва у многоме зависи од ослобођења жене. Ослобођење жене у Србији Марковић је повезао са општереволуционарним покретом у Европи, сматрајући да је генерација са револуционарном и социјалистичком оријентацијом позвана да се бави и питањем ослобођења жене. Марковић је истицао социјалне моменте који су утицали на потчињеност жене, али је у борби за њену еманципацију и равноправност примат давао просвећивању и образовању, односно женином оспособљавању за производњу и ослобођењу од брачног ропства. При томе није јасно указао да пре свега треба изменити саме капиталистичке економско-социјалне односе. У своја дела он је уносио и етичке моменте, сматрајући да лична морална реформа мора претходити општој социјалној реформи. У том смислу, он је на социјалну потчињеност жене гледас и као на неправду, не

¹⁰ Чедомир Попов, *Светозар Марковић о еманципацији жена*, *Зборник за друштвене науке Матице српске*, св. 32—33, Нови Сад 1962, 126 и 127.

¹¹ Исто, 125.

доводећи је довољно у везу са општом друштвено-политичком условље-ношћу економско-друштвене категорије друштва.¹²

Револуционарне идеје Светозара Марковића нису наишле на очекивани одзив. Разлог што те идеје нису ни међу самим женама примљене треба тражити углавном у следећем: жена, васпитана у патријархалној средини, веома ретко писмена, није осећала потребу да се њен положај мајке и супруге радикално мења; муж, противник еманципације, остао је веран својим схватањима и није желео да изгуби статус »господара породице«.

Седамдесетих година XIX века почињу у Србији да се оснивају прва грађанска женска друштва, која су по свом карактеру била просветна и хумана, без икакве политичко-економске оријентације.

Прва већа женска грађанска организација била је Женско друштво, основано 1875. године у Београду. Главни иницијатор за оснивање друштва и његов дугогодишњи председник била је Катарина Миловук, управница Више женске школе у Београду, образована и енергична жена, под чијим руководством су састављена и правила овог друштва. Програм друштва у правилима означен је у следећем: »Женско друштво је удружење женскиња у циљу да тежи усавршењу женског пола у правцу само радње; да помаже сироте и невољне и да дејствује да се сиромашне женскиње спремају и упућују за добре и ваљане служитељке и раднице«.¹³

Делокрут овог друштва је био доста велики; оснивају се подружнице у свим већим местима, а 1879. године оно покреће свој орган *Домаћица*, који излази једанпут месечно у тиражу од 1.000 примерака. Друштво је основало литерарни одбор, чији су чланови вршили избор чланака, који су објављивани у листу који је излазио до 1914. године.

Да је ово друштво у оквирима своје намене имало успеха, види се из следећег: године 1879. основана је Радничка школа искључиво за женску децу сиромашних родитеља са задатком да девојке изуче кројачки, ткачки или везиљски занат уз обавезна предавања о основном образовању и васпитању. Школске 1898/99. године ову школу је похађала 201 ученица. Године 1887. основана је библиотека, која је 1889. поред часописа и листова имала 402 књиге. Исте, 1889. године основана је Народна сиротињска кујна у којој су се за минимални новац хранили ђаци и радници.

Подружнице су основане: у Нишу, Пожаревцу, Краљеву, Алексинцу, Крушевцу, Горњем Милановцу, Јагодини, Паланци, Зајечару, Ужицу, Чачку, Лозници, Прокупљу, Обреновцу и Ваљеву.

Године 1900. Женско друштво имало је 35 почасних чланова, 49 чланова-добротвора и 524 редовна члана.¹⁴ Године 1907. друштво је имало 30 почасних чланова, око 70 добротвора и 501 редовног члана.¹⁵

Двадесет трећег октобра 1907. године основана је Филмарска школа и радионица у Пироту.¹⁶ За сва ова остварења била су потребна

¹² Светозар Марковић, *Сабрани списи I*, Београд 1960, 378; Јован Скерлић, *Светозар Марковић*, Београд 1922, 218; Витомир Вулетић, *Светозар Марковић и руски револуционарни демократи*, Нови Сад 1964, 91—110.

¹³ Љубица Марковић, *Почети феминизма у Србији и Војводини*, Београд 1934, 25.

¹⁴ *Домаћица*, У спомен прославе 25-годишњице женског друштва, Београд 1900.

¹⁵ Списак чланова друштва: *Домаћица*, децембар 1907, 36.

¹⁶ *Филмарска школа у Пироту, Домаћица*, децембар 1907, 19.

и велика материјална средства, која су углавном давали почасни чланови и чланови-добротвори, који су припадали богатим породицама. Друштва је имало и своје »високе заштитнице«, као краљицу Наталију и краљицу Драгу, које су прилагале велике суме новца у корист друштва.¹⁷

Међу најпознатија женска друштва у Србији спада Коло српских сестара, основано 1903. године у Београду, са великим бројем пододбора у без мало сваком граду и варошици Србије. Карактер овог друштва сведен је на чисто хуману и националну акцију и главни циљ је да »Коло негује међусобну љубав да зближи и упозна једнокрвну браћу, да помаже, све без обзира на веру, којима је сестринска помоћ потребна«. Организација је школовала и васпитавала женску децу у школама и својим домовима. Велики број ученица завршио је медицинске школе и курсеве оспособљавајући се за болничарке. Истиче се активан рад на сарадњи и међусобном помагању са организацијама у земљи и иностранству. Друштво је под покровитељством најбогатијих жена Србије, које су добровољним прилозима пружале и знатну материјалну помоћ.¹⁸

Године 1906. основан је Српски женски савез, чији је програм био у складу са програмом интернационалног женског савеза, коме је био циљ да активно и пасивно право гласа добију жене свих земаља. У почетку савез је имао 12, а после првог светског рата 32 друштва.¹⁹

Иако су ова друштва окупљала приличан број српских интелектуалки, одржавала везу са међународним организацијама и издавала своје листове, она ипак немају значаја у развоју женског радничког покрета. Било је покушаја да се успостави сарадња између грађанских и радничких женских организација. Коло српских сестара упутило је позив на сарадњу женском радничком друштву »Свест« (о коме ће касније бити говора), али како нису имали заједничке интересе та сарадња није остварена, (уз образложење да »је ово класно друштво«).²⁰

Карактеристично је да су прве европске феминистичке идеје у Србији прихватиле интелектуалке, које су биле први организатори грађанских женских удружења. Ово се може објаснити тиме да су услед вековне потчињености улога и женски карактер добили одређено место и у друштву, тако да се са феминистичким идејама нису одмах могле уочити и женине способности. Њој је требало створити услове, дати јој слободу рада и слободу избора позива, да би њена самосталност и способност дошле до пуног изражаја. Ти услови у српском буржоаском друштву нису могли да се створе за све категорије жена.

Веома мали број српских девојака васпитаван је и школован у иностранству. У Србији је све до 1863. године (до отварања прве др-

¹⁷ Као нап. 14.

¹⁸ *Извештај Кола српских сестара за 1924—1925. годину*, Београд 1926, 5—36; Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. II, Београд 1926, 344.

¹⁹ Ана Божић, *Положај жене у приватном праву*, Београд 1939, 181 — Неке детаљније податке о том савезу нисам нашла.

²⁰ Драгиша Лапчевић, *Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији*, Београд 1928, 152.

јавне женске школе у Београду) било само неколико мањих приватних школа. Школовање у приватним заводима у иностранству захтевало је знатна материјална средства; стога је јасно зашто су прве интелектуалке потицале из богатих грађанских породица. По завршетку школе, у којој је стекла одређено звање, жена постаје самосталнија и тежи да је и друштво као такву призна и прими. То је један од разлога што су прве српске интелектуалке феминистичке идеје културнијих европских земаља преносиле у Србију, које су масовније прихватане у грађанским круговима у којима су дуго времена жене свој углед стицале (тамо где га је било) само као кћери или супруге познатих очева односно мужева.

Прве социјалисте-жене (сестре Нинковић и Кристина Тутуновић-Савић)²¹ нису имале пуног успеха у ширењу својих социјалистичких идеја, јер жене-пролетерке, необразоване и неписмене, нису одмах могле схватити значај покрета. Жена, окупирана кућом и породицом, није имала ни времена ни жеље да се усавршава у циљу развијања одређених способности и склоности, јер је дугом потчињеношћу њена лична амбиција била потпуно уништена. За потпуно економско-политичку равноправност жене и мушкарца потребан је био дужи период и услови под којима ће се то остварити.

Феминистичке идеје у Србији наилазиле су на отпор код велике већине мушкараца. Противници женске еманципације писали су и доказивали (чак и на основу медицинских налаза) да је просечна тежина женског мозга лакша од просечне тежине мушког мозга, да жена није дорасла да буде равноправна са мушкарцем, да су њене способности и интелигенција испод нивоа мушкарца и чврсто су бранили свој став да је једина и најбоља улога жене — улога домаћице и васпитачице.

²¹ Милица Нинковић (1854—1881) и Анка Нинковић (1855—1923) познате као прве српске социјалисткиње. Иначе су пријатељице и активне сараднице Светозара Марковића. Рођене су у Новом Саду у породици интелектуалаца (отац је директор гимназије). Под утицајем Светозара Марковића у Цириху су студирале педагогију. Милица Нинковић је активно учествовала у раду омладине а припадала је „левом крилу“, чји је идеолог и вођа био Светозар Марковић. Године 1874. по повратку у Србију састала се у Пожаревцу са Светозарем Марковићем и консултовала га за отварање приватне женске школе, у којој би сестре Нинковић биле први предавачи. У овом подухвату нису имале успеха, јер је школа тек касније отворена (1891. у Крагујевцу). Милица Нинковић је преводила дела познатих социјалиста, сарађивала у социјалистичкој *Стражи*, а на руски је превела дело Светозара Марковића *Србија на истоку*. (Др И. Станојевић, *Прва српкиња социјалист, Борба*, (Београд), 4. III 1954, 2; Љубица Марковић, *Почеци феминизма у Србији и Војводини*, Београд 1934. 21, 22; *Мала енциклопедија*, књ. II, 167, Д. Илић, *Прве жене социјалисти у Србији*, Београд 1956.

Прва социјалисткиња на селу била је Кристина Тутуновић-Савић. Кристина Тутуновић потиче из образоване трговачке породице Тутуновић; оца јој је имао књижару у Ивањици. У књижару њеног оца стизале су новине и социјалистичке брошуре за познатог сељака-социјалисту Миљка Савића, који је социјалистичке идеје преносио синовима и кћерци књижара Тутуновића. Кристина се удала за Миљка Савића и отишла да живи на селу, где је заједно са мужем и даље радила на пропагирању социјализма. Несумњиво да је она веома значајна као прва социјалисткиња на селу, али с обзиром да је млада умрла и да је углавном сарађивала са друговима свога мужа, њен рад није дао велике резултате у ширењу социјалистичких идеја међу сеоским женама. (Владислав Савић, *Миљко Савић, сељак-социјалиста*, Београд 1953, 13).

Економско-политички положај жене у Србији 1900—1914.

Појава организованијег општег радничког покрета у Србији утиче и на развој женског покрета, јер је један од основних задатака радничког покрета борба за приватно-правну, економску и политичку једнакост жена и мушкараца. Пролетерски покрет жена Србије формира се као саставни део Српске социјалдемократске партије, уз чију подршку идеје о политичко-економској равноправности жена постепено почињу да се реализују.

Ради потпунијег упознавања са оснивањем, радом и развојем социјалистичког женског покрета осврнућемо се на економско-политички положај жена у Србији од 1900—1914. године.

О броју запослених радница у свим гранама производње нема тачних и потпуних података, па ћемо изнети постојеће статистичке податке: године 1903. број становника у Србији износио је 2,617.078, од чега је 1,281.278 мушких и 1,211.604 женских становника. Највећи број — 2,141.867 чини сеоско (1,080.993. мушкарца према 1,060.874 жене), а само 351.015 варошко становништво (200.285 мушкараца према 150.730 жена).

Године 1903. земљорадњом се бавило и од ње живело 1,006.975 жена. Запослених жена у Србији било је 31.306, од чега је у државним и општинским јавним службама радило 8.638 жена, док се слободним занимањем бавило 2.494 жене.²²

Број запослених жена није се знатно мењао за следећих неколико година, па ћемо статистичке податке дати за 1910. годину. Године 1910. број становника је износио 2,911.701 (по Драгославу Јанковићу, број становника 1910. био је 3.146.605), од чега је било 1,503.511 мушког, према 1,408.190 женског становништва. Од целокупног броја становника Србије варошана је било 382.434 према 2,529.267 сељака.

У индустријским предузећима запослено је било 2.578 жена, од чега 18 чиновница, 148 квалификованих и 2.412 неквалификованих радница.²³ Доста су оскудни подаци о броју запослених занатских радница. Статистички подаци прикупљени у 40 места у Србији о броју запослених занатских радника, и то укупно женских и мушких, следећи су: у 12.391 занатској радионици запослено је 36.796 радника и 8.211 ученика.²⁴ У извештају за 1913. годину помиње се да је

²² *Статистички годишњак Краљевине Србије 1903*, Београд 1906. 22, 44, 77. — Према подацима у публикацији *Синдикални покрет у Србији 1903—1919* (Београд 1958, 368) износе се подаци за 1900. годину које је користила Јованка Кеџман у раду: *Учешће жена у радничком покрету Југославије 1918—1921. године (Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova II*, Београд (1965), да је број запослених жена исти, тј. 31. 306 од чега: у земљорадњи и осталим гранама примарне производње ради 13.524; у индустрији 1.508; у трговини 4.122, а јавном службом и слободним занимањима баве се 5.703 жене.

²³ *Статистички годишњак Краљевине Србије 1909—1910*, Београд. б. г., 15; Д. Лапчевић, *Синдикални покрет у Србији у 1910. години*, Борба (Београд), 1. X 1911. 264; Драгослав Јанковић, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд 1951, 244.

²⁴ Д. Лапчевић, *Синдикални покрет у Србији у 1910. години*, Борба (Београд), 1. X 1911, 19, 264. — Детаљније податке нисам могла пронаћи јер у штампани и литератури помиње се број за одређена занимања, али су то непотпуни и несигурни подаци; на пример „у Београду је 1902. године било најмање 500 радница“ (Радован Драговић. *Избор чланака*, Београд 1954, 232).

у фабричким предузећима запослено око 3.000 жена, »и десетине хиљада по занатским и осталим предузећима«.²⁵

Иако ови подаци нису потпуни, могу нам оријентационо послужити, јер се из њих види да је број запослених жена у Србији у периоду 1903—1915. достигао око 30.000. Може се такође констатовати да је број индустријских радница релативно брзо растао — број радница у 1900. години износио је 1.508, да би се за период од 10 година готово удвостручио.

Запослене жене Србије биле су немилосрдно експлоатисане, што се углавном манифестовало кроз дуго радно време, мале наднице и логе хигијенско-техничке услове. Јаснију слику економско-политичког положаја запослених жена Србије пружиће нам услови за поједине гране привреде у којима су углавном укључене жене.

Земљорадња је занимање највећег броја становништва у Србији.²⁶ Сеоска жена била је у потпуности подређена мушкарцу, који је био једини и главни наредбодавац. Поред пољских радова она је обављала домаће послове и водила бригу о нези и васпитању деце, тако да је радно време ових жена било неограничено, практично оно је почињало у ране јутарње часове, а завршавало се касно у ноћ. Зимски вансезонски посао био је нешто лакши, јер је жена у том временском размаку обављала домаће послове и бавила се пређењем, плетењем и ткањем. Иако је сеоска жена имала велики број обавеза и напоран посао, жена као члан земљорадничке породице (95^{0/0} жена у Србији) била је власник већег или мањег поседа, што је свакако пружало и одређену економску сигурност.

Занатске и индустријске раднице које су почеле да се укључују у производњу имају гори и тежи положај од сеоских жена. Изузетно тежак положај имале су кућне помоћнице, »слушкиње«, који се није огледао само у малтретирању и експлоатацији већ и начину схватања и опхођења буржоазије за коју су кућне помоћнице биле само ред робова о којима не постоје никакве уредбе ни закони. Радно време је неограничено, награде јадне, и управо због тих неподношљиво тешких услова долази до моралних застрањивања — до појаве крађа, превара и нарочито до појаве проституције која се јавља као резултат општег бедног положаја радница. Проституција се нарочито проширила у Београду за време ратова јер је Београд тада био привредно-обамрла варош; јавља се велики број осиромашених жена и девојака о којима држава и општина не воде никакву бригу.²⁷

Кројачке, књиговезачке и типографске раднице, затим праље, модискиње и пегларке нису имали утврђено радно време. Оно је зависило од захтева и воље послодавца, од количине посла. Радно време је било често неограничено што се најбоље види из следеће табеле:²⁸

²⁵ Извештај са II земаљске конференције жена социјалдемократа у Србији, *Једнакост*, (Београд), 16. II 1914, 1.

²⁶ Према подацима из 1905. године, имовинске разлике у Србији биле су следеће: број домаћинстава која су имала само кућу — 4.164 (1,18^{0/0}); домаћинства која су поред куће имала и друге непокретности било је 336.641 (95,4^{0/0}); само некретнина имало је 1.828 (0,52^{0/0}) домаћина: оних који нису имали никакве непокретне имовине било је 10.118 (2,87^{0/0}). (Н и к о л а В у ч о, *Привредна историја Србије до првог светског рата*, Београд 1955, 179).

²⁷ М. Ђ., *Сетимо се данас и њих*, *Једнакост* 18. IV 1914, 5; *Рат и проституција*, РН 5, VI 1915, 1.

²⁸ Д. Лапчевић, *Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији*, Београд 1928, 49.

Код радника	Радно време		Дневнице	
	најмање	највеће	најмања	највећа
Кројачких	10,5	18	0,50	5
Књиговезачких	9	14	0,50	7
Типографских	8,5	14	1	7

(Просечна цена меса у 1910. години била је 0,91, а хлеба 0,27 динара).

Израдом чувених ћилима у Пироту бавиле су се жене. Један ћилим су обично две добре раднице ткале месец дана и за то примиле 12 динара, уз дневни рад од 18—19 часова. О условима њиховог рада најбоље ће послужити следећа илустрација: »соба ниска, неокречена, по земљаном поду асура прострта, у једном крају њена бедна постеља од старих и изношених материјала; деца се играју по земљи боса, прљава, неочешљана«. У овим домаћим радионицама радила су и женска деца од 8—10 година као и жене преко 60 година. Просечна надница износила је од 0,10—0,80 динара.²⁹

Интересантно је да се дешавало, иако ређе, да су жене заступљене и на местима где се обављају и најтежи физички послови. Забележено је да су жене морале да кулуче приликом изградње једног пута у књажевачкој општини, за шта је ангажовано око 200 особа, од којих 100 жена чији су мужеви отишли у печалбу. Овај догађај кратко је прокоментарисан и у штампи: »У Србији се у XX веку задржао кулук и за жене — то је монструм варварства«.³⁰

Положај индустријских радника може се пратити из доле наведене табеле, у коју нису унети подаци за све индустријске раднице.³¹

Назив предузећа	Укупан број радника		Просечно радно време	Дневнице радника		Дневнице радница	
	мушки	женски		најмања	највећа	најмања	највећа
Фабрика филцаних шешира	30	15	9	1	2,5	1	2,5
Фабрика сламних шешира	85	73	9	1	3	1	3
Фабрика цица и платна (Ужице)	124	56	10,5	0,30	5	0,30	5
Фабрика оружја (Крагујевац)	450	70	11	2	7	0,80	2
Фабрика дувана (Београд)	400	700	8	2	3,50	0,80	2,50
Фабрика жижица (Београд)	20	40	9	2	3,5	1,20	2,50
Фабрика цигарпапира (Београд)	5	30	9	2	3,50	1,20	2,5 0
Маркарница (Београд)	25	12	7	4	8	2	4
Књиговезачко-картонашка предузећа	135	80	8	2,50	8	—	—
Фабрика муниције	120	80	11	2,20	6	0,60	1,60

²⁹ Исто, 113. (Подаци су из 1908. године).

³⁰ *Жене на кулуку*, РН 18 VII 1911. 3 и 24. III 1911. 3.

³¹ Д. Лапчевић, *Положај радничке класе*, 50.

Према подацима из првих недеља 1914. године број запослених индустријских радника и радница кретао се овако:³²

Назив предузећа	Број предузећа	Број радника	Број радница
Млинови	229	828	16
Дрводељска предузећа	7	101	9
Фабрика дувана	1	632	792
Фабрика шећера, бомбона и чоколаде	3	468	145
Предузећа сапуна, боја и експлозива	6	244	71
Картонашка књиговезачка предузећа	5	71	106
Текстилна предузећа	32	813	1.155
Предузећа обуће	3	95	14
Топионице метала	10	3.130	250
СВЕГА :	296	6.382	2.559

Економски положај у другим индустријским предузећима је следећи: у Нишу у предioniци памука запослено је око 80—90 жена, и то од 8—14 година. Радно време је 11,5 часова, а надница 0,20 дин. Због лоших хигијенских услова ове младе раднице не показују никакво интересовање ни радозналост за ствари које се дешавају око њих — »оне су постале праве мале старице«.³³

У текстилним фабрикама у Лесковцу и околини (фабрика штофа у Грделици и фабрика предива у селу Козаре) већину радника чине жене, од чега је велики број деце од 6—12 година. Радно време је 11 часова, али се често рад обавља и ноћу.³⁴

Положај индустријских радница није био на завидном нивоу, али су оне ипак радиле у повољнијим условима него занатске раднице зато су имале одређеније радно време и наднице. У већина индустријских предузећа постоје разлике у плати радника и радница. С обзиром да су то фабрике оружја, дувана, муниције итд., сматрамо да су жене свакако радиле на мање важним пословима, за које није била потребна нека велика способност, а што доказује и податак да је од 2.578 жена запослених у индустрији било 2.412 неквалификованих радница. Економски положај жена отежан је за време првог светског рата када је највећи део мушкараца мобилисан. Породицама војних службеника у најбољем случају додељена је половина плате радника-војног обвезника. Дешавало се, као на пример у ужичкој ткачници, да породице као помоћ добију само четвртину плате (15—16 динара), за шта се могу купити »само кола дрва«, али не и издржавати породица.³⁵

³² Једнакост, Београд 1. II 1914, 1, Извештај Секретаријата жена-социјалдемократа.

³³ Д. Туцовић, Изабрани списи I, Београд 1949, 276.

³⁴ Исто, 277, 285.

³⁵ Ужичка ткачница и ужичка општина, РН 28. II 1915, 1.

Поред ових напомена, услови за жене запослене у индустријским предузећима су веома тешки, јер је посао напоран, а здравствено-хигијенски услови готово увек лоши, јер су најчешће та прва индустријска предузећа смештена у малим, мрачним и загушљивим просторијама. Рад са хемикалијама и отровним материјама, поред слабе исхране, нарушавао је здравље жена и повећавао проценат смртности.

Жене-чиновнице, јавне раднице и остале запослене жене биле су у подређеном положају, како у политичком тако и у економском погледу. Србија је 1903. године имала. 71.642 писмене жене, од којих је у државним и општинским јавним службама запослено било 8.638 жена.³⁶ Њихова материјална примања нису истоветна, него увек нижа од примања мршкарца, било да је реч о чиновницима или слободним занимањима.

Један од најнапорнијих послова био је посао радница у телеграфско-телефонској служби, које су на основу правилника имале одређену плату као и предвиђене услове за напредовање. Телефонискиње ступају у службу као приправнице и према правилнику пробни рад траје 2 месеца, за које време не примају никакву плату. Овај двомесечни период у пракси је продужаван на шесто или осмомесечни без икакве награде. Почетна месечна плата је 30 динара (за порез се одбија 2 динара) за прву годину стажа — после чега се пред комисијом полаже испит, а затим ради још годину дана, да би после тог периода месечна плата износила од 45—60 динара. После две године прелазило се у вишу класу и плата се повећава за 10 динара. Радно време ноћног дежурства износило је од 21 ч до 8 ч.³⁷

Женско друштво је у своме листу писало о неравноправном положају чиновница и апеловало на »меродавне факторе« да се донесе уредба по којој ће се изједначити државни чиновници без обзира на потпу разлику.³⁸

Српска социјалдемократска партија је у свом програму истицала да за исти рад радницима, без обзира на разлику у полу, припада и иста награда. Разлика у плати просветних радника била је повод да се јануара 1912. године Народној скупштини поднесе пројекат закона о изменама и допунама закона о средњим школама у коме се чланом 59. захтева изједначање наставника са наставницама — како у титули тако и у плати. Образложење овог захтева је следеће: »Када једна женска сврши гимназију, и положи испит зрелости, сврши факултет и положи професорски испит, као и остали њени мушки другари, када она у средњој школи предаје исте предмете које и мушки наставници са истим бројем часова и са истом одговорношћу, зашто онда правити тако осетну разлику између њих, кад разлике у спреми и способности нема. А ако се баш хоће да остане та разлика у плати, онда не би требало од њих исте квалификације тражити које се и од мушких траже.«³⁹

³⁶ *Статистички годишњак Краљевине Србије 1903 (VIII)*, Београд 1906, 77, 130.

³⁷ М. Н., *Положај телефонискиња, Једнакост*, 18. IV 1914, 2.

³⁸ В. Ш., *Положај женских државних службеника у Србији, Домаћица*, Београд 3. III 1906, 16.

³⁹ Овај закон није усвојен због распуштања Народне скупштине. (РН 14. VI 1912. 2.) — Априла 1920. објављено је да је донета Уредба којом се наставнице средњих школа изједначавају у правима, титули и плати са наставницима (*Женски покрет*, Београд 18. IV 1920).

Последице ових тешких услова рада одражавале су се на физичку исцрпеност и тешка обољења, која најчешће онеспособљавају жене за рад. Према болесним радницама, без обзира што се од већине део плате одвајао за болеснички фонд послодавци нису показивали готово никаквог разумевања. Радницама није пружена никаква лекарска помоћ, него су обично добијале отказ. Број мртворођене деце растао је из године у годину према порасту броја запослених жена, што стоји у непосредној вези са веома тешким здравствено-хигијенским условима под којима су жене радиле до пред сам порођај. У радничкој штампи се инсистирало да се трудницама пружи максимална заштита, јер у овим случајевима није у питању само интерес радничке класе него и интерес саме нације.⁴⁰ На иницијативу и захтев социјалистичких посланика општински одбор је донео решење да се свака сиромашна радница може породити у Заводу доктора Милутина Живковића, а трошкове ће сносити београдска општина.⁴¹

Под оваквим економским условима живот радничке породице скопчан је са великим, често нерешивим проблемима. Стамбена ситуација, једна од најгорих у Европи. Станови нездрави, нехигијенски, без икаквог комфора били су веома скупи, тако да је највећи део радничке зараде ишао за станарину.

*
*   *
*

Потчињеност жене најбоље се огледала у политичком положају који је заузимала. Нарочито је жена изолована у бирачком праву — жена Србије, без обзира на класну припадност, није имала право гласа.

Српски грађански законик, редигован по узору на аустријски грађански законик, ступио је на снагу 1844. године. Однос жене према човеку у браку, у породици, у наследном праву законодавац је поставио ослањајући се на национално обичајно право и зато је српска жена остала подређена мушкарцу у свим главним деловима грађанског права, готово исто онако као што је и била у средњем веку. Цео српски грађански законик прожет је идејом да је човек више биће од жене и да стога мора да има повлашћен положај. Параграф 920. показује невероватно потцењивање жене упоређујући је са малолетницима, душевним болесницима и распикућама. Удата жена може закључивати правне послове и примати поклоне само по одобрењу мужа. Дужности жене-супруге дате су у § 110, који указује на ропску послушност у испуњењу свих мужевљевих захтева, у испуњењу осталих обавеза, у одржавању куће и васпитавању деце. Жена је и у наследном праву била потчињена, јер је наследство углавном припадало мушким члановима породице. Удовица не може да наследи свога мужа, све док је жив ма и један мужевљев рођак, без обзира из ког колена потиче то средство. Законска заштита мушкарца нарочито проистиче из § 130. који говори о проблему ванбрачне деце, где се наглашава да се не сме истраживати отац детета, сем у случајевима силовања.⁴²

⁴⁰ Милутин Живковић, *Заштита материнства, Једнакост* 1. I 1914, 2.

⁴¹ *Пажња породиљама у Београду, Једнакост* 14. II 1912, 16.

⁴² Ана Божић, н. д., 158, 159, 162, 169, 174.

Из свег овог излагања види се да је економско-политички положај жена у Србији скопчан са великим проблемима, које је у потпуности требало решити. Постепеном решавању ових питања пришле су синдикалне организације и чланови новоосноване Српске социјалдемократске партије 1903. године. Радничке организације у овом периоду јачају, тако да и преко социјалистички оријентисаних синдиката радничка класа успева да путем конкретних акција, као што су тарифне акције и штрајкови, донекле поправи свој материјални положај.⁴³

⁴³ Раднице по угледу на своје другове, организују штрајкове, који се са више или мање успеха завршавају, али који су у поређењу са штрајковима радника много ређи и бројно мањи. Од познатијих штрајкова треба поменути штрајк јануара 1904. године у фабрици шешира „Јечменица и комп.“ у коме је учествовало 30 радница. Наднице ових радница су 0,50, али их послодавци покушавају да смање. Штрајк је успешно окончан и има значаја, јер је без обзира на мали број учесника то прва организована акција жена у Србији (У б а в к а В у ј о ш е в и ћ, *Учешиће жена у радничком покрету Београда 1903—1914*). *Годишњак града Београда* (у даљем тексту ГГВ), VIII, 1960, 357; *Први штрајк женских радника у Србији, Живот* (Београд), II, 1904, 125. После успешно завршеног штрајка, радника-ца јануара 1905. у фабрици филцаних шешира Аврама Мошића раднице су приступиле синдикалној организацији и саме 14. фебруара 1905. ступиле у штрајк, тражећи повећања плата и скраћење радног времена. Штрајк је успешно завршен 19. фебруара 1905. (РН, 2. II и 12. III 1905, 2; М и л е н к о Т о п а л о в и ћ, *Штрајкови радника Београда 1903—1914*; ГГВ, VII, 1960, 324). — У периоду од 1906. вероватно није било самосталних женских штрајкова и о њима нисам могла наћи податке. Раднице су учествовале у неким штрајковима радника, али се обично није никад давао број нити имена учесница.

Интересантан је штрајк септембра 1910. године у коме је под руководством Савеза транспортних радника учествовало 250 Циганки, који је успешно завршен, а наднице од 0,70 повећане на 1,20 динара. Овом штрајку се преписују посебан значај, јер су Циганке тражиле да се и њиховој раси призна право на рад. Социјалдемократи их позивају да у заједници, потпуно равноправно са осталим радницама узму учешћа у свим акцијама, за остварење својих права (*Један успех радница у Београду, Једнакост* 16. X 1910, 3; 12. X 1910 3). Ови подаци помало изазивају сумњу, јер у овом штрајку учествује неубичајено велики број радница као и због општег познатог менталитета Цигана (познати више као чергари, номади, а не стално запослени радници). О овом штрајку се у радничкој штампи није много коментарисало. Свакако су социјалдемократи ово користили као један вид своје агитације у борби за равноправност свих радника и радница. Трећег јануара 1911. кројачке раднице, после три месеца штрајковања, успеле су да им се надница повиси и призна организација. Октобра 1911. у кројачкој радњи Берте Алкалај 70 радника-ца после дводневног штрајка успело је да им се призна скраћено радно време. У децембру 1911. штрајк књигоvezачких радница трајао је 20 дана, за које време је одржан и збор на коме се говорило о солидарности радника. У фабрици картона Милана Вапе због покушаја да се радно време продужи од 9—10 часова радници су, међу њима и 36 радница, после месец дана успешно завршили штрајк. У фабрици дувана где је био запослен велики број радница дошло је до штрајка, који је трајао од 1—11. IV 1914. и завршен успешно увођењем осмочасовног радног дана. Пошто је вођен пред Први мај, радницама је допуштено да учествују у прослави. Априла 1914. дошло је до 28-дневног штрајка фабричких радника. Наглашава да су раднице у овом штрајку показале потпуну зрелост и солидарност са својим друговима и да међу њима није било ни једног штрајкбрехера. Маја 1915. избио је штрајк радница у фабрици дувана у Нишу. Штрајк је избио у одељењу за просто паковање и раднице су захтевале повећање наднице. Пре рата наднице су износиле 3 динара, али за време рата оне су смањене, јер по резонима фабричке управе, због одласка мушкараца у рат, смањен је и број чланова породице. Штрајк није успео, а три раднице су отпуштене са посла (*Социјална политичка у Србији, РН* (Ниш), 13 V 1915, 1.

Посебан значај за побољшање економског положаја радница имао је Закон о радњама, јер је доносио одредбе о регулисању радног времена, ноћног рада, здравствене и лекарске заштите. Социјалдемократи су пуних седам година водили енергичну борбу за социјалну реформу и коначно успели да 14. VII 1911. године ступи на снагу Закон о радњама, који је радничкој класи Србије донео основе за заштиту и осигурање.

Најзначајније законске одредбе за раднице су одредбе члана 61. Закона, који гласи: »Женскиње уопште и мушки испод 18 год. не смеју се употребљавати ни на какав ноћни рад. Као такав сматра се рад између осам часова увече и пет часова изјутра лети односно шест часова зими«. ⁴⁴ Чланом 68. породиљама се обезбеђује одсуство на 6 недеља пре и 6 недеља после порођаја, што је свакако допринело бољем здравственом стању радница, као и смањењу процента мртворођене деце. ⁴⁵ Члан 60. гласи: »Максимум дневног рада осим часова одмора за индустријске и занатске радње не сме прећи десет часова, а за трговачке радње дванаест часова«. ⁴⁶ Закон о радњама је предвиђао и обезбеђење радника и радница у случају болести и повреда, изнемоглости, старости и смрти.

Закон о радњама чланом 80. предвиђа успостављање Суда добрих људи, према чијој одредби (чл. 13. Уредбе) и лица женског пола могу бити бирана за судије. Женски кандидати за судије морају имати најмање 25 година. Жене не могу бити бирачи. Чланови Суда су обавезни да женама пруже правну помоћ у случају било каквог оштећења од стране послодавца. Имајући у виду велики значај ових одредби, апеловало се на раднице да се заинтересују и што боље их упознају, како би их у одређеној ситуацији могле корисно употребити у интересу личне заштите. ⁴⁷

Радничкој класи Србије Закон о радњама доносио је какву-такву законску заштиту, због чега се јавља отпор буржоазије, која није само желела да одгоди примену Закона, него и да га сруши. Министар привреде већ од првог дана, уз образложење да је Закон »незгодан«, захтева његову измену, као на пример да се радно време повећа за један сат, да се заведе ноћни рад за жене и децу, да се укине недељни одмор као и друге измене које иду на штету радничких права. Српска социјалдемократска партија заједно са Секретаријатом жена-социјалдемократа повела је одлучну акцију за спровођење Закона у живот апелујући на раднике: »Закон о радњама мора у живот да се уводи и да се радницима загарантују све користи које им је Закон дао«. ⁴⁸

Просвета и образовање

У социјалистичком женском покрету најзначајније питање било је питање просвећивања и образовања. Велики проценат неписмености отежавао је сваки смелији покушај социјалистичког васпитавања жена. Узроци незнања широких народних маса добрим делом везани су за многобројне празноверице и предрасуде којима су нарочито

⁴⁴ Закон о радњама (Београд), 1910, чл. 61, 44.

⁴⁵ Исто, чл. 68, 46.

⁴⁶ Исто, чл. 60, 44.

⁴⁷ Хоће да мењају Закон о радњама, Једнакост, 25. XII 1911, 106.

⁴⁸ Исто.

жене биле оптерећене. Узроци свих појава и промена економске и политичке природе објашњавани су вољом виших сила с једне стране, док, с друге, жена није показивала интересовање за неке догађаје друштвеног карактера, сматрајући да ће то вечито остати домен мушкарца.

Тежина и сложеност овог питања може се јасније схватити ако се има у виду чињеница да је почетком XX века проценат неписмених становника у Србији износио 76,97%. Број неписмених био је међу сеоским женама највећи и процентуално износио 92%.⁴⁹ Број писмених жена повећао се са већим бројем школа, као и уписа женске деце, што датира у годинама крајем XIX века, јер до тог времена школовање је било привилегија само мушке деце. Питање школовања женске деце у Србији први пут је 30-их година XIX века покренуо Димитрије Давидовић, који се код кнеза Милоша и Проте Матеје Ненадовића залагао за отварање како мушких тако и женских школа. Први српски Закон о школама из 1844. године дозволио је заједничко школовање мушке и женске деце, али само до 10 година старости, после чега су старије девојчице могле да похађају посебне школе. У Србији у том периоду таквих школа није ни било, па је практично значило да се школовање женске деце строго ограничавало и дозвољавало само до 10 године живота. Прва женска средња школа, тзв. Виша женска школа отворена је 1863. године у Београду. После овога у Војводини је народни сабор у Сремским Карловцима 1871. године на иницијативу др Јована Суботића, донео одлуку да се женска деца могу уписивати и у учитељске школе. Године 1874. почеле су да раде мешовите учитељске школе у Новом Саду и Панчеву.⁵⁰

Више и високо образовање жена од самог почетка уписа на факултет скопчано је са многобројним тешкоћама и схватањима тадашњег друштва. Према Закону о Великој школи, право на упис имали су кандидати са положеном матуrom без обзира на пол, али је то у пракси изледало сасвим друкчије. Прве студенткиње биле су малобројне, па иако по успеху нису изостајале за својим друговима, на њих се сасвим друкчије гледало. Сматрало се да су се оне уписале на Велику школу углавном ради забаве и добре удаје. Њихово неучествовање у јавном и културном раду зависило је од општег положаја жена у друштву, које је било прожето конзервативним схватањима. Према постојећим подацима, у школској 1900/1. години на Великој школи студирало је 34 од чега 14 редовних и 20 ванредних студенкиња.⁵¹

Пројект закона о женским вишим школама, изражен по предлогу педагога Војислава Бакића, професора Велике школе, поднео је министар просвете фебруара 1896. године Народној скупштини. Три године касније вођена је полемика око женског образовања између министра просвете Андре Ђорђевића и Савета факултета Велике школе. Министар просвете је 9. XII 1899. упутио акт ректору Велике школе Стаменковићу којим тражи да факултети размотре питање: треба ли уопште допустити ученицама да походе предавања на Великој школи и под

⁴⁹ Бранислав Вељановић, *Рад ССДП и ГРС на просвећивању и културном подизању радника у Србији до првог светског рата*, *Историјски гласник*, (Београд), 1—2/1958, 33; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 5, за 1900, Београд 1904, 77—79.

⁵⁰ Ч. Попов н. н., 126.

⁵¹ Владимир Грујић, „*Право образовања женскиња*“ и став Велике школе за време „*Владановштине*“, *Архив за правне и друштвене науке* X—XII/1953, 391.

каким условима. Одговоре на ово питање почетком јануара 1900. дали су филозофски, правни и технички факултет и сви су били једногласни у томе да женама апсолутно треба дозволити студирање на Великој школи где ће важити иста мерила како за студенте тако и за студенткиње.⁵²

У решавању проблема вишег образовања жена у Србији формирала су се два гледишта, која су постала израз супротних стремљења. Прво мишљење засновано је на интересима владајућих кругова, док је друго непосредно и смело заступало погледе напредног радничког покрета, који се развијао. Професор Велике школе Војислав Бакић заснивао је своје мишљење на разлозима психолошке природе, наглашавајући да је жени довољно основно образовање до 16 година, а када се радило о изједначавању жена са мушкарцима у друштвеним функцијама — примат је даван мушкарцима. Др Војислав Бакић у чланку *Је ли потребно женскињу исто образовање као и мушким*, заступа мишљење да је већ природа поставила знатне разлике између полова: у физичким и духовним особинама код мушкараца се више испољава нагон самоодржања, а код жена социјални, матерински. Школовање до 16 године за женско дете је сасвим довољно, јер ће до тог времена добити основно образовање за добру васпитачицу, домаћицу и мајку. Реакција на ову тезу објављена је у листу *Социјалдемократ* (1896) под насловом *Еманципација женскиња и доктор Бакић*, где се између осталог истиче: »Борба женскиња у данашњем друштву нимало се не базира на полној разлици већ на класинској: жена има раме уз раме да се бори против општег непријатеља — капитализма«.⁵³

Нова етапа у вишем образовању жена наступа од 1905. године, после претварања Велике школе у Универзитет, од када се број студенткиња знатно повећао.

Са напретком општег радничког покрета временом се развија идеја да је један од главних елемената и услова у развоју женског покрета — описмењавање и образовање. Наглашавана је чињеница да је обра-

⁵² У одговору Савета Правног факултета, између осталог, пише и следеће: „1° У начелу истина је: у колико већа маса има више образованости и опште и стручне у толико је боље за народ и за остваривање његових идеала; 2° Стручна спрема не искључује ону спрему коју женска треба да има као женска и као домаћица; 3° Кад би се женске искључиле из вишег образовања, не би било равноправности у држави, него привилегија, које се пристрасним путем и начином задобијају — а то добру не води.“ (Државни архив СР Србије, фонд Министарства просвете, бр. 683/900).

⁵³ *Социјалдемократ* (Београд) 4. II 1896, 3. — Иако прве жене лекари и правници немају никакве улоге ни значаја за женски покрет, ипак је интересантно напоменути, да је у заосталој и неписменој Србији у том погледу било изузетака: прва жена-лекар у Србији, др Зиборд, дипломирала је 1874. године на Медицинском факултету у Цириху, само седам година после Рускиње Надежде Сулове, прве жене промовисане за лекара на Циришком универзитету. Прва Српкиња која је завршила студије у Цириху била је др Драга Љошић, која је дипломирала 1879. На Великој школи као редовне студенткиње прве жене (Лепосава Бошковић и Круна Аћимовић) уписане су 1887. године. Прва жена адвокат била је Марија Милутиновић, супруга познатог песника Симе Милутиновића. У уметности позната је Катерина Ивановић, сликарка. Међу овим женама истиче се Драга Дејановић „прва српска феминискиња“. Веома енергична и способна, писала је чланке у књижевним часописима и држала предавања о еманципацији жене; њене су идеје биле само да жена у образовању и школовању треба да се изједначи са мушкарцем. Нарочито се залагала за више образовање женске деце и уопште за продирање српских жена у јавност (А н а Б о ж и ћ, н. д., 178; Љ Марковић, н. д., 12—14).

зовање нарочито потребно пролетерској деци, како би се преко социјалистичке штампе и литературе оспособила за вођење класне борбе и да ће жена и са минималним познавањем културе превазићи предрасуде и активније учествовати у јавном, културном и политичком животу.

Социјалдемократска партија заузима одређен став о политичко-економском положају жене, истичући да је право и дужност жена да учествују у свим економско-политичким акцијама заједно са својим друговима, јер само тако могу постићи потпуно ослобођење. Основна карактеристика социјалдемократског програма је захтев за пуном равноправношћу жена са мушкарцима. У петој тачки програма ССДП истиче се захтев: »Укидање свих закона који чине неправду жени у јавном и приватном правном односу према човеку«. ⁵⁴

Став Социјалдемократске партије о питању школовања и образовања жена саставни је део политичког и економског програма Партије. Подвлачећи да је еманципација жена могућа само у социјализму, указано је и на то да степен експлоатације између осталог зависи и од културног нивоа радничке класе. Може се закључити да су социјалдемократи у питању образовања и васпитања заузимали позитивне ставове, али су често мало радили на анализи стварности и формулисању нових закључака, па и сами социјалисти су о томе мало водили рачуна, што није остало незапажено код жена, те је од њихове стране овакав став подвргнут оштрој критици. У критици се наглашава да се другови мало залажу за социјалистичко васпитање својих жена, сестара, и кћери; да се мушкарци нису потрудили да их упознају са својим идејама, да им објасне карактер и значај социјалистичког друштва, и да зато није потребно истицати женску незаинтересованост јер је она последица незнања. ⁵⁵

II

ЖЕНСКО РАДНИЧКО ДРУШТВО »СВЕСТ«

Прво женско радничко друштво основано је 1903. године у Београду. За оснивање овог друштва везано је име Стојанке Цанке Јовановић, ⁵⁶ једне од најзначајнијих жена у српском социјалистичком покрету. После студија у Женеву, долази на Велику школу у Београд, где је од почетка била у првој српској социјалистичкој организацији — Београдском радничком друштву. Имала је високо обра-

⁵⁴ Програм Српске социјалдемократске странке, *I Конгрес Српске социјалдемократске партије и Главни раднички савез*, Београд 1953, 199.

⁵⁵ *Једнакост* 25, V, 75 и 16. VI 1911, 81.

⁵⁶ Стојанка—Цанка Драгнева—Јовановић рођена је 1873. у Рушчуку, у Бугарској. У Бугарској, запослена као учитељица, активно је учествовала у радничком покрету. Студирала је у Женеву и на Великој школи у Београду. После удаје за Косту Јовановића 1900. године долази у Србију, где се одмах укључује у раднички покрет. Сарађивала је у радничким листовима и била је прва жена аутор брошуре — *Жена и борба за њено ослобођење* (Београд, 1902.) Објављен је њен рад *О проституцији у часопису Живот* 1906. године. Њена највећа заслуга је оснивање Женског радничког друштва „Свест“, 1903 године. Умрла је у Бону, 19. III 1905.

зовање и широку културу, а са одличним познавањем социјализма пружала је изванредну помоћ радничком покрету. Прихватала се сваког посла који се пред њу постављао. С обзиром да су радници и раднице располагали малим искуством, њено залагање, понекад и на споредним пословима, било је драгоцено за српски раднички покрет. Била је прва жена сарадник у социјалистичкој штампи.⁵⁷ Године 1902. изашла је њена брошура *Жена и борба за њено ослобођење*, то је прва и једина социјалистичка брошура коју је објавила жена у предратној Србији.

Учествовала је у раду Оснивачког конгреса ССДП и I конгреса радничког савеза као делегат радничке читаонице у Ужицу. Стојанка Јовановић била је један од секретара Оснивачког конгреса ССДС.

Захваљујући њеној агитацији знатан број радница пришао је радничком покрету, а тиме су стварани предуслови за јачу социјалистичку делатност међу женама. Стојанка Јовановић, као студент Велике школе, приступила је стварању прве женске социјалистичке радничке организације у Србији. На састанку 6. VIII 1903. године, који је сазвала Стојанка Јовановић, донета је одлука да се створи женска радничка организација. Десетог VIII 1903. године одржана је прва скупштина Друштва, на којој су донета правила, за која је нацрт дала Стојанка Јовановић.⁵⁸ На овој скупштини изабрана је управа и надзорни одбор. За председника изабрана је Стојанка Драгнева—Јовановић; за потпредседника Анка Поповић; за секретара Ангелина Перовић, за благајника Даринка Марић, кројачка радница. Анка Лукић, монополска радница, Драга Ровчанин и Мара Магазиновић изабране су у управу. У надзорни одбор изабране су: Мара Миловановић, Милка Бојић и Зора Ђукић.⁵⁹

Основна карактеристика и улога Друштва по члану 2. донетог правилника је да оно ради на просветном, моралном, и материјалном унапређењу својих чланица.

Своје прве захтеве Друштво је формулисало у неколико тачака:

- а) Да се законом уреди стање женских радница и да се женска зарада изравна са зарадом мушких;
- б) да се жени да приступ на свима слободним занимањима и областима рада;
- в) да се од стране друштва обезбеђује подједнако образовање за оба пола, (ниже, средње, више и стручно);
- г) да општина оснује бесплатна забавишта и бесплатне трпезе за децу радница које раде ван кућа.⁶⁰

Остали чланови говоре о оснивању фонда у случају болести, порођаја, о потпомагању беспослених радница, оснивању читаоница и књижница, о правима и дужностима, о одржавању скупштина итд.

⁵⁷ У *Радничким новинама* 5. I 1902. објављен је чланак Стојанке Јовановић *Женско питање*; у следећем броју *Положај жене у Америци*. Била је члан редакције *Радничких новина*. Изгледа да је (према сећању Трише Кацлеровића), од 4. VIII 1902. до октобра исте године водила редакцију са Владиславом Красицким. (Р. Драговић је болестан, Д. Туцовић после демонстрације у сенату напушта Велику школу и одлази у Ужице, а Триша Кацлеровић почетком августа одлази у Крагујевац). Године 1903. њен муж Коста Јовановић покренуо је први социјалистички раднички часопис *Ново време*, а Цанка је била његов сарадник и администратор. (Као нап. 58).

⁵⁸ С. Д и м и т р и је в и ћ *Стојанка Јовановић-Цанка (1873—1905), Жена данас* (Београд), август 1953, 4—5.

⁵⁹ *Женско радничко друштво*, РН 12. VIII 1903, 3.

⁶⁰ *Правила Београдског женског радничког друштва*, РН 12. и 15. VIII 1903, 4.

Први запаженији успех у 1903. години је јавни збор београдских радница, одржан 12. X у кафани »Булевар«, коме је присуствовало око 400 жена, од којих су преко 100 биле чланице женског радничког друштва.⁶¹ На збору је одлучено да се овласти управа Женског радничког друштва да изради предлог закона о заштити женских и малолетних радница и преко свог представника поднесе Народној скупштини следећу резолуцију:

„Позива и овлашћује управу Женског Радничког Друштва да изради и преко радничког посланика поднесе Народној Скупштини предлог закона о заштити женских и малолетних радница и то на следећим основама:

а) да се забрани ноћни рад жена и деце и да им се осигура недељни одмор;

б) да се забрани употреба женског и дечијег рада при предузећима шкодљивим за њихово здравље;

в) да се забрани употреба деце у индустрији и занатима до навршења 12. године; од 12. до 15. година да се могу деца узимати само по дозволи месне општинске власти и радити не више од шест сати дневно, и обавезно посећивати занатске школе; младићи и девојчице од 15. до 18. година могу радити највише 8 часова дневно и обавезно посећивати занатске школе;

г) свим малолетним радницама, ако се хране и станују код послодавца, да се даје здрав стан и довољно хране;

д) да се малолетни радници оба пола осигурају у случају болести и смрти, а одрасле раднице поред тога и у случају порођаја;

ђ) да се раднице за време порођаја ослободе рада најмање 6 недеља и да им се за то време место не може упразнити;

е) да се женске раднице изравнају са мушким;

ж) да се заведу строге казне за неморално понашање господара и подузетника према радницама;

з) да се општини стави у дужност брига о деци радница за време док су ове у радионицама;

и) да се установи инспектор који ће контролисати извршавање овога закона.

II. Обраћа се радничком посланику другу др. Мих Илићу, да овај пројект узме као свој предлог и да га у Народној Скупштини одмах поднесе као увод у велику реформу друштвеног — радничког законодавства.⁶²

На скупштини 28. XII 1903. године Женско радничко друштво добива назив »Свест«. Број чланица Друштва износио је 124.⁶³

Женско радничко друштво помагало је синдикално организовање жена, настојало да својим радом женски пролетаријат стекне опште образовање, које ће омогућити лакше сагледавање економског и политичког положаја. Значајна улога Друштва је и у томе што је баш његовим посредством дошло до првог организованог штрајка жена почетком јануара 1904. године. Штрајк је избио у фабрици шешира »Јечменица и комп.«, у Кнез Милошевој улици, у одељењу »пуцерај«, у коме је учествовало 30 радница. Штрајк је успешно завршен. Овај штрајк, иако по броју учесника гостово незнатан, има великог значаја јер је то прва организована акција жена у Србији.⁶⁴

Поред самосталних акција раднице су изражавале солидарност са својим друговима приликом извођења појединих акција, на пример

⁶¹ У. Вујошевић, н. н., 357.

⁶² Драгиша Лапчевић, *Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији*, Београд 1928, 153.

⁶³ Исто, 154.

⁶⁴ У. Вујошевић, н. н., 357; *Први штрајк женских радника у Србији, Живот*, (Београд), II 1904, 125.

за време штрајка радника официрске задруге у Београду. Управник задруге покушао је да обмане раднице, понудивши им на израду одређен број мушких одеља, објашњавајући им то оптерећењем радника официрске задруге. Раднице су биле спремне да пруже помоћ, али су убрзо од једног члана штрајкачког одбора сазнале у чему је ствар и одмах донеле одлуку да одбију тај посао, како не би ометале планирано спровођење штрајка.⁶⁵

На почетку свога рада Женско радничко друштво »Свест« није наилазило на разумевање и подршку, тако да се већ у новембру 1903. године у *Радничким новинама* критикује рад овога Друштва. Критика је уперена на став Женског радничког друштва које, иако члан Радничког савеза, не дозвољава да ревизију благајне изврши контролор Радничког савеза. У истом чланку ироничним тоном се пише да »неке госпође односно госпођице имају погрешно мишљење о улози друштва и да им састанци најчешће пролазе у безначајним разговорима, интригама и оговарању, кога нису поштеђени ни виђенији социјалисти«. На крају се само констатује да је ова појава нездрава и погрешна.⁶⁶

Чињеница да је Друштво имало 124 члана не може се потценити с обзиром да су се српске раднице тек упознавале са социјалистичким идејама, које су по својим концепцијама сасвим друкчије од идеја и концепција женских грађанских удружења.

За оснивање и све успехе Друштва у периоду 1903—1905. године заслуга изричито припада Стојанки Цанки Јовановић. Она је и у периоду кризе остала доследна својим идејама, нарочито у време када је њен муж Коста Јовановић учествовао, као истакнути вођ, у цепању социјалистичког радничког покрета и стварању ревизионистичке организације око *Новог времена*.⁶⁷

Стојанка Јовановић се залагала нарочито за просвећивање и образовање жена. Под њеним руководством чланови друштва вршили су агитацију за организовање радница, спроводили анкету о положају радница у фабрикама и предузећима, организовали курсеве за писмене, приређивали забаве и игранке итд.⁶⁸

Женско радничко друштво »Свест« одласком Стојанке Јовановић 1905. године распуштено је и престало је да ради. На основу одлуке Главног радничког савеза, сва дотадашња просветна друштва расформирана су, а њихову улогу и послове преузеле су синдикалне организације.⁶⁹

Улога друштва сведена је на просветни карактер, јер у овом кратком, двогодишњем периоду нису могли бити остварени захтеви, усмерени за економско-политичку равноправност и побољшање услова рада запослених жена.

Поред тога, што се Стојанки Јовановић није нашао достојан заменик, који би наставио започети рад, очигледно је да ни услови нису били повољни за стварање једне посебне женске радничке организације, у време када је основана Српска социјалдемократска партија, чији су руководиоци и чланови били ангажовани и заузети проблемима око решавања питања од обостраног интереса радника и радница.

⁶⁵ *Обмануо их*, РН 6. IV 1905, 4.

⁶⁶ *Женско друштво*, РН 21. XI 1903, 3.

⁶⁷ Као нап. 54.

⁶⁸ М. Б., *Прве организације жена у радничком покрету Србије*, *Радник* (Београд) 6. III 1958, 2.

⁶⁹ М. Б., *Женско радничко друштво „Свест“*, *Радник* (Београд) 28. II 1952, 5.

ЖЕНСКИ ПОКРЕТ У ПЕРИОДУ 1905—1910. ГОДИНЕ

У раздобљу од 1905. до 1910. године није била развијена практична акција у правцу ширег и снажнијег мобилисања и политичког организовања жена у једну посебну организацију, која би требало да је везана за цео раднички покрет, а нарочито за Партију. После укидања Женског радничког друштва 1905. године Партија није поклањала довољно пажње организовању жена, тако да неког систематског рада у женском покрету није ни било. Према записнику Главне партијске управе, на седници од 1. V 1906. године, на захтев палилулске организације да се начелно донесе одлука о пријему женских чланова у Партију, решено је: »Да се женске примају под истим условима под којима се примају и мушки, тј. да се раднице организоване у синдикатима могу примати без питања Глав. Парт. Управе, а све остале тек по одобрењу Главне Парт. Управе«. ⁷⁰ Међутим, није било неког живљег рада нити успеха у организовању и пријему жена у Партију. У овом периоду и у Партији је било веома значајних промена, које су добрим делом биле условљене смрћу Радована Драговића и одласком Димитрија Туцовића у војску (1906. године). На седницама Главне партијске управе врло често се расправља о личним размирицама, у којима до изражаја долази нетрпељивост међу члановима Партије. То је учинило да покрет видно ослаби. О проблемима Партије пише Душан Поповић Димитрију Туцовићу (3. IV 1908) и обавештава га о стању Партије: »Наш се покрет налази у једној моралној кризи [...] С очајањем констатујем како наступа једна ужасна осека одушевљења [...] Код свију влада равнодушност према ономе што се догађа у покрету, хладно се гледа како се руши камен по камен који је некад, с тешком муком и непроспаваним ноћима подизан«. ⁷¹

На VIII конгресу Српске социјалдемократске партије, маја 1909. године, констатовано је да »је број другарица врло мали«.

Према извештајима поднетим на Конгресу у Београду је од 651 члана Партије било само 27 жена учлањених у шест организација, што се може видети из следеће табеле: ⁷²

Организације	Мушких	Женских	Укупно
„Врачар“	141	5	146
„Дунав“	81	2	83
„Палилула“	99	3	102
„Сава“	140	5	145
„Три кључа“	115	9	124
„Чукарица“	48	3	51
Свега у Београду	624	27	651

⁷⁰ Архив института за историју радничког покрета Србије у даљем тексту: А-ИРПС, ССДП — 65а., Записник ГПУ, 1. V 1906, 279—280.

⁷¹ Д. Поповић, *Изабрани списи*, Београд 1951, 37.

⁷² У. Вујошевић, н. н., 359.

У овом периоду ни активност синдиката на организовању жена није била на висини, што се најбоље види из табеле за период од 1903—1910.⁷³

Година	Мушких	Женских	Укупно
1903.	1.761	—	1.761
1904.	2.877	55	2.932
1905.	4.665	409	5.074
1906.	4 800	550	5.350
1907.	—	—	2.881
1908.	—	—	3.262
1909.	4.314	148	4.462
1910.	7.196	222	7.418

Само у периоду 1904—1906. види се пораст броја синдикалноорганизованих жена (55:550), да би касније знатно опао, тако да 1909. има 148, а 1910. 222 организоване раднице. Опадање броја синдикалноорганизованих радника условљен је: привредном кризом, великим бројем незапослених, као и немоћи синдикалних организација да пружи помоћ својим члановима у борби. На VI синдикалном конгресу констатовано је да 222 синдикалноорганизоване раднице представљају минимални број у односу на број запослених жена. Предлаже се да синдикална већа, пододбори и партијске организације развију живљу агитацију међу радницама. Да би се ово што боље спровело, треба формирати један агитациони одбор, који би радио по упутствима партијских и синдикалних организација.⁷⁴

Запажено је да међу познатијим социјалистима нема довољног интересовања за женски раднички покрет. Њихов став у приватном животу често је био у супротности од принципијелног става у погледу опште женске равноправности. О овом проблему, разочарана и огорчена, писала је и Милева Тадић Димитрију Туцовићу: »Тадић је према мени тиранин; роб му нећу бити кад другарски права немамо [...] Ја драговољно пристајем на заједничке жртве, но он је већи експлоататор од најгорег чачанског ћифте. Истина је да он више другарски према мени не осећа, јер је то показало све његово држање у последњим данима мог бављења у Београду. Он је одлучио без воље моје, ласкајући ваљда себи, да је интелектуално у преимућству одлучивао у најглавнијем нашем питању. Ваљда је мени по вољи, што морам да патим у оваквом друштвеном стању, па ипак се ја о њега нисам огрешила ни у једној прилици [...] Схватио ме је као женско без мени најсимпатичнијих етичко-другарских односа«. Вероватно услед овог разочарања осећа се неодлученост аутора писма за укључење и рад у покрету. Она пише: »Нашла сам једно местанце, где би ја овако радила у покрету — само још мало да простудирам па ћу Вам се обратити за савет«.⁷⁵

⁷³ *Синдикални покрет у Србији 1903—1919*, Београд 1951, 46.

⁷⁴ *Организовање радница*, РН, 29, VIII 1911, 3.

⁷⁵ А-ИРПС, ЗДТ — 225.

У проучавању овог проблема осећа се отпор и незаинтересованост самих радница, па је зато потребно систематски добро припремљеном и организованом агитацијом приступити организовању жена, које у сваком случају захтева и дужи временски размак.

Социјалним и политичким питањима жене се у већем броју базе од 1910. године преко прве женске политичке организације — Секретаријата жена социјалдемократа.

IV

СЕКРЕТАРИЈАТ ЖЕНА СОЦИЈАЛДЕМОКРАТА

Систематски рад на организовању жена почео је оснивањем Секретаријата жена социјалдемократа, прве политичке организације жена у Србији, која је везана за цео раднички покрет, а нарочито за Партију. Економско-политичко изједначење жене са мушкарцем, њено потпуно ослобођење и омогућавање њеног свестраног развоја стајало је у тесној вези са целокупном борбом пролетаријата, јер ослобођење радника значило је истовремено и ослобођење радница. Главни покретач и иницијатор за организовање жена био је Димитрије Туцовић. Најближи његов сарадник је Душан Поповић, који је детаљније проучавао проблеме везане за жену у социјалистичком друштву — писао је и држао предавање о проституцији, о женској равноправности и максимално се залагао да и жене добију право гласа и да се у потпуности изједначе са мушкарцима.⁷⁶

Идеја женског радничког покрета у земљама западне Европе проширила се и наишла на плодно тло у Србији. Димитрије Туцовић, као делегат Српске социјалдемократске партије на Конгресу Социјалистичке интернационале учествовао је и на међународној конференцији жена социјалдемократа која је одржана 13. и 14. VIII 1910. године у Копенхагену под председништвом Кларе Цеткин, секретара међународног женског социјалистичког покрета.⁷⁷ У уводној речи за тешкоће

⁷⁶ Душан Поповић, познати политички радник Србије, био је савременик и близак сарадник Димитрија Туцовића. Њему се приписује да је заједно са Димитријем Туцовићем оснивач Секретаријата жена-социјалдемократа (Миленко Топаловић, *Душан Поповић, Борба* (Београд), 16. XI 1959, 12; Сергије Димитријевић у предговору књиге: *Избрани списи Д. Поповића*, Београд 1951, XI), међутим, непосредан иницијатор био је Димитрије Туцовић, док се Душан Поповић као новинар и публициста бавио овим проблемом. У Записнику жена-социјалдемократа, у коме су записани присутни чланови на свакој седници, нема имена Д. Поповића све до 1913, где се помиње да је 22. IX присуствовао на протесном збору. (Књига записника, седница 1. X 1913.) У сећању Милице Ђурић-Топаловић, једне од чланова Секретаријата, истиче се једино да је Душан Поповић био само одличан новинар. Она истиче да је свакодневно за време окупације одржавала контакт са Душаном Поповићем и проводила дуге часове у дискусији о свим „светским“ проблемима (Милица Ђурић-Топаловић, *Успомену Душана Поповића*, РН 23. XII 1938, 2).

⁷⁷ Поводом избора Кларе Цеткин Димитрије Туцовић пише: „За тај позив она има кривих особина: са ауторитетом који ужива и хладнокрвношћу која импонује, она веома много доприноси да овај доста буран и немалан скуп што успешније ради, а својим темељним познавањем свих модерних језика она много дангубно превођење чини излишним и тако ублажује једну од највећих сметњи за брз рад међународних конгреса уопште...“ (*Једнакост* 1. X 1910, 2.)

које стоје на путу социјалистичком раду међу женама Клара Цеткин истиче да конференција има задатак да женски раднички покрет зближи и оснажи, да подигне социјалистичко васпитање и практичну способност за рад код социјалисткиња свих земаља.⁷⁸ На овој конференцији поднет је доста исцрпан извештај о броју синдикално и партијски организованих жена у европским земљама.⁷⁹

Пратећи рад ове конференције са великом пажњом и интересовањем, Димитрије Туцовић је редовно слао дописе *Радничким новинама* и о конференцији изјавио: да га Међународна конференција жена-социјалиста интересује више од Конгреса Социјалистичке интернационале. Интересовало га је с колико успеха могу да раде и да руководе својим покретом жене-социјалисти, о чијем «подређеним» способностима се још много говори и пише. Рад конференције највише га је интересовао због тога што сматра да је крајње време за

⁷⁸ *Међународни социјалистички конгрес жена, Једнакост*, 1. X 1910, 2.

⁷⁹ Број жена у синдикалним и партијским организацијама, према извештају поднетом на међународној конференцији жена у Копенхагену, августа 1910. године, (*Једнакост* 16. II 1910, *РН* 14. IX 1910, 2) био би следећи:

	Партијски	Синдикални	Укупно
Немачка	82.645	139.119	221.764
Аустрија	26.950	54.158	81.308
Швајцарска	1.000	113.315	114.315
Енглеска	?	201.000	201.000
Данска	12.000	8.453	20.453
Шведска	?	15.900	15.900
Норвешка	1.400	3.000	4.400
Финска	19.600	2.781	22.381
Русија	?	?	?
Лисабон	?	366	366
САД	?	?	?
Белгија	?	?	?
Угарска	?	5.490	5.490
Босна	?	420	420
Србија (1908)	84	500	584
Бугарска	26	1.613	1.639
Италија	?	41.286	41.286
Француска	?	?	?
Шпанија	?	50	50
У К У П Н О :	147.205	592.101	739.306

агитацију и пропаганду социјалистичких идеја међу српским радницима.⁸⁰

Вративши се у Србију, Туцовић се, на себи својствен начин, енергично залагао за покретање велике и веома успеле акције за оснивање посебне организације жена-социјалиста на једној шире постављеној основи. Према Туцовићевом плану, практичном раду на оснивању организације приступљено је већ у септембру 1910. године.

Главна партијска управа позвала је београдске раднице и одржала збор 12. IX 1910. године у сали Кооперативе, која је била »пуна девојака и жена младих и старица, радница и интелегентних«. Референт на збору био је Димитрије Туцовић, који је поднео исцрпан извештај о раду Међународне конференције жена у Копенхагену, истичући тежак положај радница као и потребу да се створи женска организација под руководством Партије која ће се борити за своја права. На збору је прихваћена резолуција у којој се подвлачи да жена пролетерка треба да узме најживљег учешћа у борбама социјалне демократије, јер је социјална демократија једина партија која се начелно бори против приватноправних и јавноправних закона, који стављају жену у зависан и потлачен положај. Као револуционарна партија која се бори за коренито преуређење друштва, социјална демократија је у ствари једини носилац потпунога ослобођења не само целог пролетаријата већ и жене посебно. »То се ослобођење може постићи једино уништењем капитализма и завођењем социјалистичкога друштвенога уређења«.

Истиче се као главни задатак жена да ступају у политичке и синдикалне организације и да помогну борбу социјалне демократије, као и да учествују у њој. Радница поред радника, социјалисткиња поред социјалдемократа!

На збору је одлучено да се изабере један централни секретаријат са седиштем у Београду, који ће преко повереника ступити у везу са женама у другим местима и припремити их за први идући конгрес Партије као и за једну општу земаљску конференцију жена социјалдемократа.

Друга одлука била је да се покрене лист за социјалдемократску агитацију и пропаганду код жена и да Главна партијска управа помогне његово уређивање и издавање.

Задатак је постављен и пред чланове Партије: да агитују код својих жена и сестара и да их заинтересују за раднички покрет. Код жена треба пробудити интересовање, јавни рад и борбу, која се не може са успехом водити у уском оквиру у коме је воде жене које су присталице грађанске једнакости полова. »Она мора обухватити све захтеве жене на културном, политичком, привредном и социјалном пољу, као што је води на целом свету социјална демократија и жене-социјалдемократи у њеним редовима«.⁸¹

⁸⁰ РН 11. IX 1910, 1.

⁸¹ Један сјајан почетак, РН 14. IX 1910, 1; Јованка Кеџман, н. н., 40.

На овом збору изабран је Секретаријат жена социјалдемократа који сачињавају: Софија Леви,⁸² Драга Преодојевић,⁸³ Јела Ристић, Перса Живановић, а у име Главне партијске управе изабран је Милош Тимогић.⁸⁴ За секретара изабрана је Софија Леви, а после њеног одласка у Немачку на седници Секретаријата од 24. III 1911. године изабрана је Драга Преодојевић.⁸⁵

Само два дана после овог оснивачког збора под руководством Димитрија Туцовића, као главног учитеља за руковођење ове организације, одржана је 14. IX 1910. прва седница Секретаријата. Питања о којима се на овој седници расправљало била су: покретање листа за агитацију и за пропаганду код жена, успостављање веза са радницама из фабрика и радионица као и сарадња са међународном организацијом жена.⁸⁶

Један од најважнијих проблема Секретаријата био је рад на организовању радница у синдикалне и партијске организације. Задатак централног Секретаријата био је да ступи у везу са синдикалноорганизованим радницама, да им пружи своју помоћ за агитацију као и за њихово стручно организовање. Секретаријат је задуживао, обично најспособније раднице, по струковним савезима да врше агитацију за организовање жена. Секретаријат је полагао велике наде у овај посао, сматрајући да ће синдикалне организације свесрдно помоћи повереницима у изради плана агитације. Агитација по препоруци Секретаријата треба да се води сваког тренутка, а нарочито у слободним часовима — да се путем штампе или усмено кроз дискусију говори о значају и потреби партијских и синдикалних организација. У вези с овим питањем 19. IX 1910. године одржана је прва конференција са повереницама из Београда, на којој је као представник Главне партијске управе присуствовао Димитрије Туцовић.⁸⁷

Агитација узима све више маха, нарочито преко *Радничких новина* и органа Секретаријата жена-социјалдемократа *Једнакост*, у којима се путем многобројних чланака жене позивају да се организују.

Основни циљ агитације је да се жене детаљно упознају и виде да ће само преко партијских и синдикалних организација извојевати опште право гласа, заштиту материнства и дечјег рада, осмочасовни

⁸² Софија Леви, текстилна радница. Године 1908. је била у управи Савеза текстилних и осталих фабричких радника-ца (члан надзорног и верификационог одбора и члан помирљивог суда). Позната је по многобројним говорима и предавањима које је одржала у радничким организацијама. У име организације „Палилула“ била је делегат на VIII конгресу ССДП 1910. године *РН*, 20. V 1910., 4). Активно ради у Секретаријату жена-социјалдемократа од самог оснивања. Изабрана је за првог секретара ове женске организације (1911. је учествовала у првомајској прослави у Бечу. — *РН*, 29. IV 1911, 3). Међу 30 кандидата предложена је за прву Радничку комору (*РН* 17. II 1911, 4). По народности је Јеврејка. Стрелана 1941.

⁸³ Драга Преодојевић-Стефановић, синдикални функционер, иначе графичка радница. Рођена је 1890. Члан је управе Удружења књиговезачких радника Србије од 1908. до 1914. Члан је и врло активан радник у Секретаријату жена-социјалдемократа 1910—1914, као и Секретаријату жена комуниста 1919/20. Умрла јануара 1967.

⁸⁴ *Из партије*, *РН*, 14. IX 1910, 2; Ј. Кеџман, н. н., 40.

⁸⁵ У. Вујошевић, н. н., 380.

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ Исто, 366. — На конференцији су присуствовале следеће поверенице: Милица Секулић, Љубица Јефтић, Милева Рашић, Мирослава Преодојевић, Ленка Војиновић, Мартија Протић, Стевка Јовановић, Паулина Игњатовић, Мара Шулиц, Мил. Алексић и Милица Николић.

радни дан, укидање класних супротности и просвећивања најширих народних маса. Један од основних задатака у решавању постављених циљева у борби за еманципацију жена је потреба за васпитањем у социјалистичком духу, а што се успешно постиже преко социјалистичке штампе и литературе. Ову првобитну замисао Партија није могла лако остварити, јер је у првом тренутку занемарила интелектуални ниво радница, међу којима је највише неписмених. Главни задатак Партије од самог почетка социјалистичког васпитавања жена је да полази од планског и систематског спровођења појединачне — личне агитације. Према интелектуалном нивоу радница, у том периоду са великим процентом неписмених, ова усмена агитација је не само нај-погоднија него готово и једино средство у датом моменту. Сагледавши ову ситуацију Партија је морала да одступи од првих замисли организационе борбе и да изнађе методе којима ће се обратити жени у једном разумном реаговању и закључивању на политичка и привредна збивања.

Спроводећи социјалистичку агитацију пише Димитрије Туцовић:

„Ми проповедамо једну мисао, која је постала нужна, мисао која је условљена самим приликама живота у данашњем друштву, мисао којој пут остварења припрема сама капиталистичка производња. Као што је под односима те производње морао постати социјал-демократски покрет радника, тако се исто и из истих узрока мора развити и социјалдемократски покрет радница. То нису два покрета већ је дан покрет класно свесног пролетаријата, који се под заставом социјалне демократије бори за ослобођење целе радничке класе, радника и радница, ослобођење, које за радницу значи стресање не само окова капиталистичке експлоатације, већ и окова женске потчињености. Томе покрету су све раднице дужне приступити.“⁸⁸

Српска социјалдемократска партија је водила одлучну борбу за опште и једнако право гласа, а жене су преко Секретаријата активно учествовале у свакој изборној акцији у Србији. Прва значајна политичка акција социјалистичког покрета жена била је демонстрација за опште право гласа, изведена 24. X 1910. године приликом избора председника београдске општине. За ове изборе Секретаријат жена социјалдемократата извршио је солидне припреме; у Београду и унутрашњости изабране су поверенице са основним задатком да најживље агитују за једнако изборно право. На седници Секретаријата 21. IX 1910. Софија Леви је поднела извештај да су се јавиле поверенице из Пирота (2); Јагодине (1); Смедерева (1) и Младеновца (1).⁸⁹

Двадесет четврти октобар 1910. године је значајан датум за женски пролетеријат, јер је то прва појава радница у јавном животу у Србији. У демонстрацији је учествовало 150 жена.⁹⁰ Оне су у групама ишле од биралишта до биралишта и бучно протестујући захтевале опште једнако право гласа.⁹¹

⁸⁸ Д. Туцовић, *Нов положај — нова дужност, Једнакост* 16. I 1914, 1.

⁸⁹ Архив Института за изучавање радничког покрета у Београду, Записник Секретаријата женског социјалистичког покрета, редовна седница Секретаријата 21. IX 1910. (Сваки даљи податак са седнице Секретаријата, где је назначен датум одржавања састанка односи се на исти извор).

⁹⁰ *Демонстрација жена, РН* 28. X 1910, 1.

⁹¹ *Наша прва реч, Једнакост* 1. XI 1910, 1.

Сећајући се ове демонстрације Триша Кацлеровић пише: »Пријатно је било гледати ово прво таласање жена по бириалиштима и улицама, које су, обесхрабљене, тражиле и за себе једно такво важно политичко право као што је право гласа.«⁹²

Демонстрације жена, иако по броју учесница мале, имале су велики значај доказавши да су жене способне да се укључе и у политичку борбу и да је њихова класна свест на вишем нивоу. Буржоазија је у овим демонстрацијама видела једну опасност више и због тога је одмах предузела репресалије против учесница. После демонстрација, полиција је позивала сваку учесницу на одговорност, а Управа Државних монопола највећи број својих радница-учесница отпустила је са посла. Испитивање радница из Маркарнице вршио је полицајац Михајло Срећковић, који је желео да раднице признају да их је на демонстрације приморао шеф Маркарнице Веља Стојановић.⁹³ Раднице су одлучно изјавиле да су саме према личном схватању и политичком убеђењу »као социјалисткиње устале против ,срамног' цензуса, који их је обесправио па због тога траже опште право гласа.«⁹⁴ Веља Стојановић био је решењем Првостепеног суда ослобођен, јер се није могло утврдити да је био организатор демонстрација.

Државни тужилац је повео истрагу због стварања »нереда« приликом избора за председника београдске општине. Оптужен је цео Секретаријат жена-социјалдемократата и Главна партијска управа. Тридесетог III 1911. извршено је у Београдском првостепеном суду саслушање чланова Секретаријата.⁹⁵

Сматрајући да је отпуштање радница »прва већа жртва нашег женског покрета« *Једнакост* је писала да ће ова насиља над радницама изазвати огорчење и тиме веће одушевљење жена за опште право гласа.⁹⁶ Велику ангажованост у борби за опште право гласа показала је Главна партијска управа, када је почетком 1911. године упутила петицију Народној скупштини у којој је поред осталих захтева истакнут и захтев: »право гласа за све одрасле без обзира на пол«. Ову петицију потписало је 14.000 радника и радница, а агитација за потписе вршена је преко штампе.⁹⁷

Прва земаљска конференција жена-социјалдемократата

На збору београдских радница 12. IX 1910. године под председништвом Димитрија Туцовића донета је, између осталог, одлука да се одржи општа конференција жена, на којој би се расправљало о свим

⁹² А-ИРПС, М. Т. К., 32.

⁹³ Веља Стојановић: администратор Државне маркарнице у Београду. Од самог почетка ради у ССДП, заједно са Радваном Драговићем и Димитријем Туцовићем. На III конгресу изабран је за председника Контролне комисије. Године 1909. је уредник алманаха *Социјалист*, члан редакције часописа *Живот*. После демонстрације жена, 1910, оптужен је као организатор, али због недостатка доказа ослобођен је ове оптужбе (Архив Института за историју радничког покрета Србије, Биографије истакнутих личности ССДП).

⁹⁴ *Полицијско испитивање демонстраната, Једнакост* 16. XI 1910.

⁹⁵ *Социјалисти увек криви, РН*, 4. IV и 16. VI 1911, 2. Дан суђења женама за које се констатује да су се добро држале очекивао се у јавности са великим интересовањем, али нема података о исходу овог процеса.

⁹⁶ *Прве жртве, Једнакост* 1. III 1911, 49.

⁹⁷ *Петиција наше Партије, Једнакост* 1. II 1911, 3; 1. IV 1911, 59.

проблемима који су настали у вези са радом Секретаријата. У организовању и припремама ове конференције највећу активност показао је Димитрије Туцовић, који је учествовао готово на свим седницама Секретаријата и давао извесне сугестије у вези с организацијом и радом конференције.

На редовној седници Секретаријата од 5. маја 1911. године, на предлог Димитрија Туцовића, решено је да се одржи збор на коме ће се говорити о значају и проблему конференције и изабрати делегати за исту. Решено је да се на конференцију позову само жене-чланови Партије и оне које су претплаћене на лист *Једнакост*. На истој седници донета је одлука да се штампају агитациони листићи, а посебну бригу око смештаја и дочека делегата примио је на себе Секретаријат.⁹⁸

На збору жена-чланова Српске социјалдемократске партије, одржаном 20. маја 1911. године у Београду, изабрани су делегати за конференцију. На конференцији је учествовало 22 делегата, и то представници синдикалних и партијских организација. Од синдикалних организација биле су заступљене: Савез кројачких, текстилних, књиговезачких и типографских радника, од партијских из Београда: »Сава«, »Дунав«, »Врачар«, и »Три кључа«, а из унутрашњости заступљени су: Чачак, Пирот, Обреновац, Ваљево, Смедерево, Шабац и Јагодина.

Делегати који су учествовали на конференцији били су: за Савез текстилних радника — Даница Крстић, за Савез кројачких радника — Жанка Леви; за Удружење књиговезачких радника — Мирослава Предојевић; за дружину типографских радника — Даница Петровић; из Смедерева — Љубица Павловић; из Чачка — Ковиљка Ђурић и из Ваљева Миленија Зарић. Делегати београдских партијских организација су: за »Врачар« — Милица Николић, Љубица Димитријевић; за »Дунав« — Јелена Стефановић, Наталија Петровић и Љубица Симић; за »Саву« — Миленија Ристић и за »Три кључа« — Перса Ерић.⁹⁹

У Народном дому у Београду почела је 28. V 1911. године I земаљска конференција жена социјалдемократа са следећим дневним редом: 1. Извештај секретара о раду, — референт Драга Предојевић. 2. Женско питање и социјална демократија, — референт Триша Кацлеровић. 3. Избор новог Секретаријата жена социјалдемократа.

За председника конференције изабрана је Љубица Павловић из Смедерева, а за секретара Десанка Милутиновић из Пирота.

Пре почетка рада конференцију је у име Главне партијске управе поздравио Аца Павловић, који је пожелео успешан рад на организовању жена и борби за остварење економско-политичких права.

У вези с првом тачком дневног реда референт је нагласио да и поред повећаног броја организованих жена Секретаријат није у потпуности задовољан, јер је број организованих у односу на број запослених жена у Србији још увек веома мали. У чланку, којим се честита раду конференције жена, констатује се да је број жена у синдикалним организацијама у последњој години порастао од 148 на 222, а у Социјалдемократској партији од 64 на 143.¹⁰⁰

⁹⁸ Као нап. 89.

⁹⁹ За земаљску конференцију жена-социјалдемократа, РН 28. V, 3 и 4. VI 1911, 2.

¹⁰⁰ РН 27. V 1911, 1.

Из ниже наведене табеле види се какав је распоред и број организованих жена у Србији:¹⁰¹

Ред. број	Партијска организ.	број	Ред. број	Партијска организ.	број
1.	Београд: „Врачар“	14	17.	Ниш	3
2.	Београд: „Дунав“	11	18.	Обреновац	10
3.	Београд: „Палилула“	5	19.	Паланка	2
4.	Београд: „Сава“	10	20.	Пирот	2
5.	Београд: „Три кључа“	14	21.	Пожаревац	2
6.	Београд: „Чукарица“	4	22.	Свилајнац	1
7.	Ваљево	6	23.	Смедерево	3
8.	Г. Милановац	6	24.	Чачак	10
9.	Зајечар	2	25.	Шабач	15
10.	Јагодина	10	26.	Топола	2
11.	Књажевац	3	27.	Чокешина (сеоска орг.)	1
12.	Крагујевац	4	28.	Петковица „	1
13.	Крушевац	3	29.	Трстеница “	3
14.	Лешница	1			
15.	Лозница	1			
16.	Младеновац	1		С В Е Г А :	150

Ако се изузму партијске организације у Београду, у којима је 58 жена-чланова Партије, у целој Србији има свега 92 организоване жене. Од места у унутрашњости по броју организованих жена истичу се: Шабач (15), Чачак (10), Обреновац (10), Јагодина (10), док Ваљево (6), Крагујевац (4), Крушевац (3), Ниш (3), Пирот (2), Пожаревац (2), Младеновац (1) и нека друга места имају незнатан број организованих жена. Према датој табели, уочава се да не постоје пропорције ни према броју становника ни према броју запослених жена у одређеним местима. Запажа се да у Лесковцу, познатом по текстилној индустрији у којој је запослен највећи број радница, нема ни једне организоване жене. О ткаљама и прељама из Пирота писала је радничка штампа, уз обавезно истицање и детаљно приказивање тешких услова живота и рада ових жена. Апеловало се на пиротске раднице да приступе организацији и да се заједно са осталим члановима Партије боре за побољшање свог економског положаја. Међутим, резултат је био веома слаб, јер су у партијску организацију Пирота биле укључене само две жене. Анализирајући све ове податке може се закључити да ово није био масовни покрет жена, да жене нису биле спремне и заинтересоване да се укључе у рад Партије. Свакако треба нагласити да је пресудну улогу имао и субјективни моменат: да је успех зависио и од способности и образованости повереница, чији је главни задатак био спровођење агитације за организовање запослених жена.

¹⁰¹ Извештај Секретаријата жена-социјалдемократа, *Једнакост* 25. V 1911, 74.

Осврћући се на демонстрације жена од 24. X 1910. и њихов успех, референт истиче да су углавном задовољни учешћем жена, али да су демонстрације могле бити и далеко успешније да су жене имале бољу подршку својих другова. Дискутујући по овоме Јелена Стефановић каже: »И наши другови на које смо апеловали нису нам у раду помогли: они нису хтели своје жене и сестре претплатити на 'Једнакост', нити доводити на наше зборове и конференције. Другови треба да знају да ће у својим женама и сестрама наћи помагача у борби, само тада, када их социјалистички просвете«. ¹⁰²

У реферату Трише Кацлериновића »Женско питање и социјална демократија« износи се положај жена у капиталистичком друштву и апелује се на јачање женске организације, преко које би се извојевала економска и политичка равноправност. Референт је подвукао да борити се са социјалном демократијом значи употребити сва средства и методе њене борбе: борити се и организовати се политички у партијским и синдикалним организацијама, помагати акције социјалне демократије, узимати пуно учешће у свим покретима радних маса, у изборним борбама, штрајковима, демонстрацијама, у растурању социјалистичке штампе итд.

На конференцији је донета и резолуција, у којој се између осталог каже:

„1. Да је борба Социјалне Демократије у ствари и борба жене за њено ослобођење и да је само у тој борби једино место жени пролетерки.

2. Да остваривање својих захтева и циљева жене могу постићи, ако се социјалистички, политички и синдикално организују и стално помажу све акције Социјалне Демократије.

3. Да је дужност свих организација Социјалне Демократије и свих социјалдемократа да социјалистичку борбу жена у свима њеним правцима развијају и помажу.

4. Да се само оне жене-социјалдемократи могу успешно борити и радити на јачању и своје и опште социјалдемократске борбе које располажу великим социјалистичким знањем, свешћу и способношћу, што се опет најбоље постиже ако свака купује и чита и шири у првом реду свој лист 'Једнакост' и осталу социјалистичку штампу.“

На крају је изабрана нова управа: Јела Ристић, Даница Крстић, Драга Предојевић, Љубица Димитријевић и Мица Николић. За секретара изабрана је Драга Предојевић. ¹⁰³

Првој земаљској конференцији жена-социјалдемократа, поред делегата, присуствовао је и велики број организованих другова и другарица, па се на крају констатује: »Ми смо овом конференцијом потпуно задовољни и с пуно наде и вере гледамо у будућност нашег женског покрета и очекујемо да радници, наши другови, пруже своју пуну помоћ у социјалистичком васпитавању и организовању жена«. ¹⁰⁴

На IX конгресу Српске социјалдемократске партије, који је расправљао о социјалистичком женском покрету, донета је одлука да се са великом озбиљношћу приступи започетом раду, »утолико пре што се женски пролетаријат у току капиталистичког развитка све више

¹⁰² Са прве земаљске конференције жена-социјалдемократа, РН 1. и 2. VI 1911, 1.

¹⁰³ Са Прве земаљске конференције жена-социјалдемократа, РН 1. и 2. VI 1911, 1.

¹⁰⁴ Исто.

нагомилава и постаје све значајнији фактор за економску и политичку борбу радничке класе.¹⁰⁵ Прва земаљска конференција жена-социјалдемократа и IX конгрес Српске социјалдемократске партије заузели су, сагледавши све проблеме, јединствен став у решавању задатака који стоје пред социјалистичким покретом жена.

Током 1912. године Секретаријат је узимао учешћа у свим важнијим акцијама које су стајале пред радничким покретом Србије као у акцијама за очување Закона о радњама, у агитацији за скупштинске изборе, у акцијама против скупоће, против рата на Балкану итд.

Пошто су скупштински избори заказани за 1. IV 1912. године, Српска социјалдемократска партија је пред изборе агитовала истичући свуда опште право гласа. Скупштини је био поднет предлог за измену Закона о изборима, којим се тражило да се женама призна активно и пасивно изборно право.¹⁰⁶

Поводом ових избора у *Једнакости* је објављен проглас: »Ми жене и раднице немамо право гласа [...] али ипак ми, захтевајући право гласа и за себе, можемо својим радом да помогнемо Социјалну демократију, једину Партију која се бори за нас и наше право«. Партијско и синдикално веће, због правилнијег извођења изборне агитације, донели су одлуку да се установе и изаберу улични повереници, који ће агитацију вршити на одређеној територији. У ту сврху штампани су изборни листићи, на којима су истакнути проблеми српског пролетаријата, међу којима је најважније место заузимало изборно право. Жене су масовно учествовале у растурању летака, и ширењу изборне агитације. Српска социјалдемократска партија је на овим изборима добила 25.000 гласова и посланике Драгишу Лапчевића и Тришу Кацлеровића.¹⁰⁷

Поскупљење животних намирница било је такође један од проблема којим се бавила Партија и Секретаријат, па је у вези с тим објављен проглас у коме се између осталог каже: »Све су животне намирнице тако поскупиле, да наша надница постаје недовољна и за хлеб [...] јер су све животне намирнице, почев од хлеба, млека, меса и јаја, па до поврћа и шећера поскупеле за 200 на сто [...]«¹⁰⁸ На иницијативу Српске социјалдемократске партије одржан је 20. маја 1912. године митинг против скупоће на коме је донета резолуција у којој се истиче: »да је скупоћа последица капиталистичког начина производње са приватном својином средстава за производњу и да се она без уништења тога узрока не да отклонити«.¹⁰⁹

Захтеви упућени владајућој класи и општинским управама усмерени су у циљу систематског сузбијања зеленашења као и појефтинјавања основних животних намирница. Међутим, иако је ово било веома значајно питање које највише погађа жене, констатује се да је на митингу био заступљен веома мали број радника. Ово је била последња већа акција Секретаријата пред балканске ратове, јер је рад настављен тек 1. октобра 1913. године.

¹⁰⁵ Историјски архив КПЈ, том III, 190.

¹⁰⁶ У. Вујошевић, н. н., 379.

¹⁰⁷ *Једнакост*, 1. V 1912, 30, *Наши изборни успех*.

¹⁰⁸ *Једнакост* 16. V 1912, 33.

¹⁰⁹ *Једнакост* 1. VI 1912, 38.

Балкански ратови су, у још довољно неразвијеном радничком покрету Србије, унели велику пометњу, тако да док су неке организације за време рата само »животариле«, друге су потпуно расформиране и престале су да раде. Ратови су оставили дубоког трага у животу радница Србије, јер је највећи део мушкараца мобилисан у војску, те су жене биле препуштене саме себи. Буржоазија користи сваки тренутак да погази неке одредбе Закона о радњама и почиње да заводи готово неограничено радно време уз минималне наднице. Поред погоршања услова рада, као последица рата јавља се и нагло поскупљење животних намирница и станова. Радно време пре балканских ратова износило је у просеку око 10,5, а после њих — 13,5 часова; станови су поскупели за 40%, животне намирнице за 11,7%, док су наднице у просеку снижене за око 35%.¹¹⁰

У овако тешкој ситуацији осећала се потреба за што бржом обновом синдикалних и партијских организација, које ће повести одлучну борбу за побољшање животних услова српског пролетаријата. У то време и Секретаријат жена социјалдемократа обнавља свој рад. Прва акција била је везана за најактуелнија питања: питање скупоће и демобилизације војске. На позив Секретаријата, 22. IX 1913. одржан је збор у Социјалистичком народном дому, коме је присуствовало око 300 жена. На збору су о положају породица војних обвезника, о ратовима и поскупљењу говорили Радослава Илић, Лука Павићевић и Душан Поповић. На овом збору изгласане су две резолуције: — Општинском одбору Београда и председнику Министарског савета, а преко њега краљевској влади.

У резолуцији упућеној Суду и Одбору општине београдске захтева се да Општина поведе озбиљнијег рачуна и спречи поскупљење животних намирница, које нарочито погађа сиромашне радничке породице, затим да стане на пут немилосрдном избацавању радника из станова, због неплаћене кирије, јер породице војних обвезника нису имале средстава да плате кирију за период од 6—12 месеци, да даје помоћ сиромашним породицама војних обвезника, који се налазе на војној служби.¹¹¹

У резолуцији председнику Министарског савета се захтева да влада изда потребна наређења надлежним властима да се спречи малтретирање сиромашних породица војних обвезника.¹¹²

Резолуције су предале Софија Леви, Радослава Илић, Софија Стојановић и Јованка Симић. Председник Општине је обећао да ће се помоћ сиромашним породицама доделити, а остале захтеве, ако буде у могућности, испуниће. Председник владе одговорио је да ће резолуцију узети у обзир, а председник Народне скупштине да ће резолуцију саопштити Народној скупштини.

На првој седници Секретаријата, 1. X 1913. године, расправљано је о успеху првог одржаног збора. Донета је одлука да се 12. X 1913. одржи збор жена на коме ће раднице бити обавештене о резултатима поднетих резолуција.¹¹³

Први велики задатак Секретаријата био је успешно спровођење агитације за општинске изборе који су расписани за 19. I 1914. На седници Секретаријата 11. XII 1913. године решено је да Секретаријат

¹¹⁰ Једнакост 1. V 1914, 1.

¹¹¹ РН 25. IX 1913, 2.

¹¹² РН 27. IX 1913, 2.

¹¹³ Нема података да је овај збор одржан.

стави Партији све своје снаге на расположење и да се лично ангажује за агитацију. Поред тога што је ова одлука усвојена, било је и супротних реоговања у вези с овим питањем. Радослава Илић је истакла бојазан и опасност од ангажовања радница у овако великој политичкој акцији и скренула пажњу да Секретаријат у овом раду мора показати крајњу обазривост како не би била угрожена егзистенција запослених радница.¹¹⁴

За ову акцију припремљено је 3.000 одштампаних агитационих листића, а велики број повереница вршио је савесно усмену агитацију.

Изборна агитација Секретаријата завршена је збором 12. јануара 1914. на коме је о скупоћи животних намирница и општинским изборима говорила Радослава Илић, а о комуналној политици Лука Павићевић.¹¹⁵

На овим изборима Српска социјалдемократска партија добила је у Београду 1.020 гласова односно 6 одборничких места.¹¹⁶

Друга земаљска конференција жена-социјалдемократа

Крајем јануара 1914. године одржан је X конгрес Партије, па се и пред Секретаријат жена социјалдемократа поставило питање одржавања II земаљске конференције жена-социјалдемократа. О организацији ове конференције расправљао је Секретаријат на седници од 31. XII 1913. и решио да се конференција одржи 29. I 1914. године. На истој седници приступило се раду на организовању конференције, тако да је решено да се позову делегати из унутрашњости. На доцнијим седницама од 24. и 27. I 1914. — Секретаријат прима извештаје о раду организација из унутрашњости као и имена делегата који ће присуствовати конференцији, а то су: Рајна Лазић из Зајечара, Драгиња Јанковић из Ђуприје, Анкица Поповић из Пирота; из Београда за Савез кројачких радника делегат је Живка Данкучевић, за организацију »Чукарица« Наста Гајић, за »Врачар« Олга Обрадовић и Савез текстилних радника Цвета Стефановић.¹¹⁷

Друга земаљска конференција одржана је 29. I 1914. године у Социјалистичком народном дому, са следећим дневним редом: 1. Извештај управе, — референт Драга Стефановић. 2. Извештај благајне, — референт Мица Николић. 3. Избор новог секретаријата жена социјалдемократа. 4. О положају и организовању радница, — референт Милица Ђурић.¹¹⁸

¹¹⁴ Као нап. 89.

¹¹⁵ Према прикупљеним подацима за издржавање једне породице од 4—5 чланова, дневни трошкови су износили 5 динара, а просечна зарада радника 3 и раднице 1—1,5 динара (*Једнакост* 16. Ј. 1914, 2).

¹¹⁶ РН 20. I 1914, 4.

¹¹⁷ Као нап. 89.

¹¹⁸ *Једнакост* 16. II 1914, 1. — Конференцију је отворила Радослава Илић и по њеном предлогу за председника конференције изабрана је Јела Ристић, за секретара Мица Трепчанин и Милица Савовић, а за оверача записника Персида Михајловић. Према извештају Верификационог одбора, у раду конференције учествује 5 делегата из унутрашњости и 21 из Београда. Подносећи извештај са конференције Драга Стефановић је на седници Секретаријата 31. I 1914. саопштила да су као делегати присуствовале 4 другарице из београдских партијских организација, 5 из унутрашњости и 11 из синдиката.

Од стране Главне партијске управе конференцију је поздравио Филип Филиповић, који се у свом говору осврнуо на значај женског покрета, изражавајући жељу да идуће године буде још плоднији у раду, нарочито истичући рад Секретаријата, који је и у најтежим тренуцима савесно вршио своју дужност и тиме оправдао дато му поверење.

У извештају управе који се односио на рад Секретаријата у периоду од I земаљске конференције, тј. маја 1911. до јануара 1914. године, односно до II земаљске конференције, Драга Стефановић је изнела положај радница и услове њиховог живота, а нарочито жене-раднице за време рата, посебно наглашавајући опасност од незапослености до које долази због великог прилива радне снаге са села. Велики број жена у Србији ангажован је у индустријским и занатским предузећима, док је у партијским и синдикалним организацијама заступљен мали број радница, јер је тешко заинтересовати жену за класну борбу коју води радничка класа. Иако се Секретаријат активно бавио проблемом организовања и просвећивања радница, резултати нису потпуно задовољавајући, јер се зна да је у Србији запослено око 3.000 жена у фабричким и неколико десетина хиљада по приватним занатским и осталим предузећима, а од њих је само 1.000 претплатника листа *Једнакост*, а још далеко мањи број партијских и синдикално организованих. Овај неуспех добрим делом оправдава рат, али се после ове конференције мора приступити агитационом послу, а да би се он што успешније обавио, треба повећати број повереница које би свом раду свесно прилазиле.

На конференцији је констатовано да је Секретаријат одржао: 26 редовних седница, једну седницу са Главним радничким савезом, једну седницу са Савезом кројачких радника; и једну са Савезом текстилних радника; затим је одржао 5 ужих конференција; три велика збора (на којима је просечно било 150—200 радница) и једно забавно вече са предавањем.¹¹⁹

У реферату о положају и организовању радница Милица Ђурић¹²⁰ истиче веома лоше услове жена, нарочито после балканских ратова, који су дошли као последица дугог радног времена и ниских надница. Значајно место о реферату заузима проблем организације, за коју је најважнија добро спроведена агитација, било да је она кућна (лична), било да се обавља путем збора, конференција, предавања, било путем социјалистичке штампе и литературе.¹²¹ Овако инсистирање на организовању истакнуто је због тога што је услед ратних година и других разлога број организованих жена опао.¹²²

На конференцији је изабран нови Секретаријат у који су ушле: Софија Леви, Радослава Илић, Драга Стефановић, Јела Ристић, Мица Николић, Даница Крстић и Милица Ђурић.

¹¹⁹ Извештај Секретаријата жена-социјалдемократа, *Једнакост* 1. II 1914, 1.

¹²⁰ Милица Ђурић-Топаловић, студент филозофије, ради са групом студената социјалиста на Универзитету. Члан управе Секретаријата жена-социјалдемократа је од 1914. године, изабрана на II земаљској конференцији. Позната је као добар предавач међу радницама и студентима (17. XI 1913. пред око 200 студената говорила је о женском питању). Позната је као аутор брошура *Жена кроз векове* и *Жена и политика*.

¹²¹ *Једнакост* 16. II 1914, 1.

¹²² У односу на 1911. годину, када је број партијских организованих жена у Београду износио 40, у 1913. број је смањен на 28 (*Историјски архив КПЈ*, том III, Београд 1950, 276).

Утицај Секретаријата је веома значајан, што је и у извештају подвучено: »Секретаријат је духовно привукао социјалистичком покрету многе пролетерке, а тачност овога потврђује чињеница да су жене учествовале на зборовима које је Секретаријат одржавао као и оним које је наша Партија заказивала.«¹²³ Рад Секретаријата жена-социјалдемократа у агитацији за социјалистичко васпитање и организовање жена подвучен је и признат и на X конгресу Српске социјалдемократске партије јануара 1914. године.¹²⁴

Једна од значајнијих акција у 1914. години била је агитација за скупштинске изборе, заказана за 1. август 1914. Раднице су масовно учествовале на великом предизборном митингу 27. VI 1914. године, одржаном на Позоришном тргу, на коме су говорили: Драгиша Лапчевић, Димитрије Туцовић, Павле Павловић, Живко Топаловић и Душан Поповић. Једна трећина присутних биле су жене. И овога пута социјалдемократи су у првом реду истицали опште право гласа, захтевајући да се женама призна активно и пасивно право.¹²⁵

Ово је била једна од последњих акција Секретаријата жена-социјалдемократа, јер су сваку даљу акцију прекинули догађаји пред први светски рат.

Сарадња Секретаријата жена социјалдемократа са синдикалним организацијама

Проблем организовања и социјалистичког васпитања радница био је један од главних задатака још од самог почетка рада Секретаријата. На седници од 9. VI 1911. године дискутовало се у вези с писмом Главног радничког савеза, у коме је препоручено да се организовање радница врши путем одржавања конференција и зборова у фабрикама и предузећима. Донета је одлука да се изаберу поверенице и упуте у агитацију међу запослене раднице. На седници 30. VI 1911. године за овај посао су задужене: Јела Ристић, Драга Стефановић-Предојевић и Дана Крстић, које ће после сваког одржаног збора и конференције поднети исцрпан извештај Секретаријату.¹²⁶

Секретаријат жена-социјалдемократа одржао је састанак са управом Главног радничког савеза, августа 1911. године, на коме је размотрена могућност пружања помоћи Главном радничком савезу у агитацији код радница да се синдикално организују. Овакав начин сарадње доводио је до активнијих веза Секретаријата са појединим струковним савезима. Изабране поверенице подносиле су извештаје о свом раду; на пример, на седници 18. VII 1911. године Мица Рувидић подноси извештај о успешно одржаном и добро посећеном збору радница у Шапцу, а Драга Стефановић — Предојевић међу радницама фабрике платна

¹²³ У. Вујошевић, н. н., 386.

¹²⁴ На X конгресу о раду Секретаријата је констатовано да се „пролетерке све више око Секретаријата скупљају и за своју ствар ангажују“. Истакнуто је да је Секретаријат под тешким условима успешно спроводио агитацију код запослених радница, па је партијска управа изразила наду да ће се убудуће још више повећати број жена у синдикалним и партијским организацијама (*Историјски архив КПЈ*, том III, 277).

¹²⁵ *Једнакост* 1. VII 1914, 1.

¹²⁶ Као нап. 89.

и штофа агитовала је упозоравајући их да 14. VII 1911. године ступа на снагу Закон о радњама.

Секретаријат је на захтеве Савеза текстилних радника донео одлуку (на седници од 10. VIII 1911. године) да на следећој конференцији узме учешћа у агитацији. За агитацију међу радницама у фабрици дувана и жижица задужене су Мирослава Предојевић и Цвета Петровић из књиговезачког удружења. На седници од 13. IX 1911. године Дана Крстић и Јела Ристић задужене су да агитују за организовање радница у Савез кројачких радника-радница.

Синдикално веће из Пирота обавестило је Секретаријат (на седници од 27. XI 1911. године) да је успешно одржан збор ћилимарских радница на коме је присуствовало 40 жена и поднет реферат »Положај жена у садашњини«. Овај успешно одржан збор поздрављен је и преко штампе: »Ми поздрављамо почетак рада наших пиротских другарица, и надамо се да оне неће стати на том него да ће продужити даље«.¹²⁷

Да би се агитација у унутрашњости што боље спровела, предложено је да се пошаљу социјалистичке књиге за продају, а рабат од продатих књига да се улаже у фонд за издавање и превођење књига које обухватају проблеме женског социјалистичког покрета.

Љубица Павловић, повереник из Смедерева, саопштава (на седници од 23. јануара 1912. године) да је у Смедереву одржано неколико предавања у организацији чланова Социјалдемократске партије. Истовремено она подвлачи да се при агитацији наилази на велике тешкоће и да жене показују доста слабо интересовање за покрет. Из тих разлога Секретаријат је са пуном озбиљношћу прилазио изучавању питања и изналажењу метода у раду на организовању и сарадњи са радницама.

Балкански ратови, вођени 1912. и 1913. године, тешко су погодили породице сиромашних радника из којих су мушкарци били у војсци. Жене су код куће живеле под веома тешким условима. Акције Секретаријата у агитацији осећају се одмах по обнављању рада. У организацији Секретаријата 27. X 1913. одржана је добро посећена конференција радница на којој су изабране поверенице.¹²⁸

Сарадњу са Секретаријатом све више остварују синдикални савези, као: Савез фабричких радника, Савез кројачких радника, Савез књиговезачких радника, који захтевају да понеки члан из Секретаријата одржи предавање или присуствује синдикалној конференцији. Питање организовања радница је основна тема многобројних састанака Секретаријата. Више одржаних конференција и зборова од фебруара до маја 1914. показују активност Секретаријата у том питању. На седници од 21. IV 1914. године решено је да у име Секретаријата на конгресу Главног радничког савеза као делегат учествује Драга Стефановић-Предојевић.¹²⁹

На збору кројачких радника и радница говорили су Филип Филиповић и Павле Павловић, а женама на Чукарици говорила је Радослава Илић о положају жена пре и после ратова. У овом периоду

¹²⁷ Збор радница у Пироту, *Једнакост* 1. јануар 1912, 112.

¹²⁸ Као нап. 89. — Изабране су поверенице: Цвета Стефановић, Љубица Поповић, Зорка Драгић, Босиљка Богдановић, Милица Ђурић-Топаловић, Милица Шарчевић, Јелена Стефановић, Цвета Петровић, Персида, Михајловић, и Мирослава Предојевић.

¹²⁹ Са Конгреса ГРС, *Једнакост* 1. VI 1914, 2.

одржане су конференције и са књиговезачким, монополским и фабричким радницима.¹³⁰

Чланови Секретаријата били су задужени за рад у синдикалним организацијама, па су према одлуци донетој на седници 3. III 1914. године за рад у Савезу кројачких радника задужене Радослава Илић и Жанка Леви; у Савезу монополских радника Даница Крстић и Перса Михаиловић, у савезима књиговезачких и типографских радника Драга Стефановић и Мица Николић.¹³¹

Подаци о овим конференцијама и зборовима доста су оскудни. Значајно је, међутим, да је после сваке акције број организованих жена бивао већи, што је доказ да су запослене раднице постепено почеле да схватају да ће само преко добре организације успети у борби за остварење својих права.

Везе Секретаријата са социјалистичким покретом жена у иностранству

Женски покрет у европским земљама достигао је у периоду до 1900. године вишу фазу у социјалистичком развоју, па се и његов утицај од самог оснивања осећа у раду српског Секретаријата жена социјалдемократа. Женска социјалдемократска организација у Немачкој, најмасовнија и најбоље развијена у Европи, пратила је сваку нову идеју о оснивању женских организација, других земаља, настојећи да, уколико се укаже потреба пружи подршку и помоћ у решавању проблема, који се редовно јављају код новооснованих социјалистичких организација.

Женски социјалистички покрет Србије наишао је на одјек у Немачкој, где је 1. X 1910. године у листу *Die Gleichheit* под насловом »Из социјалистичког женског покрета у Србији«, објављена цела резолуција донета на првом збору 12. IX 1910. године. У броју од 24. XI 1910. у чланку »Прве социјалистичке женске новине у Србији«, поред објављеног садржаја првог броја *Једнакости* на крају је написано: »Најсрдачније поздрављамо наш српски сестрински орган. Он ће имати дужност пуну части да у младим земљама, тамо на Балкану, распостире идеје интернационалног женског покрета.«¹³²

Димитрије Туцовић је на првој седници Секретаријата 14. IX 1910. године предлагао »да се пише међународном социјалистичком секретару другарици Клари Цеткин и да се траже међународне везе«. Његов предлог је усвојен; одговор је стигао брзо, па је на седници 29. IX 1910. године прочитано писмо којим је Клара Цеткин обавештавала Секретаријат да је примљен у интернационални савез, а истовремено је захтевала извештај о раду и положају женског покрета у Србији.¹³³

¹³⁰ Као нап. 89, седнице 10 и 17. III 1914.

¹³¹ Као нап. 89.

¹³² Немачке другарице о нама, *Једнакост* 1. VI 1910 15.

¹³³ Као нап. 89. Ратне године отежале су положај жена Србије, које се у овом периоду масовније укључују у производњу и на многим местима замењују мобилисане мушкарце. Смањене наднице, несташица основних животних потреба, повећане станарине и друге недаће утицале су на пораст класне борбене активности радница.

Извештај о положају жена Србије, кога је написала Милица Ђурић, пупућен је 13. XII 1916. год. Клари Цеткин. Извештај је објављен у немачком

Секретаријат је, поред одржавања директивних веза, пратио развој женског радничког покрета у другим земљама преко свог органа *Једнакост*, у коме су објављени чланци о акцијама и раду социјалистичких женских организација у иностранству.

Међународна сарадња успешније је вођена после балканских радова, што се из записника Секретаријата може закључити. На седници од 26. V 1914. године саопштено је да је писала Љубица Ивошевић-Димитрова¹³⁴ и уз писмо послала и једну своју песму за *Једнакост*, напомињући да је расположена за сарадњу у српском женском листу. Сарадњу је понудила и другарица Киркова, која је послала и извештај о формирању Секретаријата жена социјалдемократа Бугарске. На прву конференцију бугарских социјалисткиња, заказану за 26. VI 1914. године, позвани су и делегати из Србије. У вези с овим позивом решено је да, с обзиром на рад на агитацији и заузетост око избора, у Бугарску не путују делегати, него да се конференцији упути поздравно писмо.¹³⁵

Милица Ђурић је на седници од 26. V 1914. године захтевала да се припреме подаци о женском покрету Србије за последње 2—3 године, како би јој се омогућило да спреми извештај за конгрес жена-социјалдемократа у Бечу.

У овако кратком периоду од свега четири године Секретаријат је доста успешно успостављао везе и сарадњу и са другим земљама, пратећи развој и прихватајући идеје напредних жена-социјалдемократа, што је било од великог значаја за развој српског женског радничког покрета.

женском социјалистичком листу »Die Gleichheit«, те је на тај начин обавештена и међународна социјалистичка јавност. Писмо Кларе Цеткин објављено је 1920. год. „које је и лепо и карактеристично и важно као докуменат интернационалне солидарности“. У писму се истиче да је извештај наишао на потпуно разумевање тешког положаја жена Србије и да социјалистичка Интернационала жена мора имати разумевања за све тешкоће са којима се сукобљавају радници и раднице у борби за остварење Социјалистичких идеја. О тренутно најважнијем задатку она пише: „Наш најближи и најважнији заједнички задатак јесте акција за један мир, који ће одговорати социјалистичким принципима: претпоставка за то јесте што радне масе и њихова организована социјалистичка претходница долазе до свести и што код њих нараста из јасног социјалистичког оцењивања положаја и њихових сопствених дужности воља за пожртвована дела. Пролетери свих земаља морају се најзад ослободити националистичке идеологије њихових господара и постати слободни и самостални у идеји и делу, у сватању и политици. У раду за овај циљ морамо ми, социјалистичке — жене, стајати на првом месту“. Јованка Кеџман, *Учешће жена у радничком покрету Југославије 1918—1921. год. Историја радничког покрета*, Зборник радова 2, Београд 1965, 41; *Једнакост*, Београд 1, III 1920, 6.)

¹³⁴ Љубица Ивошевић-Димитрова, кројачка радница, у српском радничком покрету појављује се још 1902. године, активан је члан Београдског радничког друштва. Основала је Савез кројачких радника и радница и учествовала у изради правила истог савеза. Свега неколико година је у радничком покрету Београда, одакле одлази у Бугарску (враћа се тек за Вуковарски конгрес, на коме је учествовала као гост). Удала се за вођу бугарских социјалиста Георги Димитрова и наставила са радом у бугарском радничком покрету. Позната је и као пролетерски песник, а своје песме је најчешће објављивала у *Радничким новинама* и часопису *Живот* (Драгослав Илић, *Песник и социјалиста Љубица Ивошевић — Димитрова*, *Радник* (Београд) 26. I 1956, 7).

¹³⁵ Б. М., *Листајући записник покрета жена-социјалдемократа у Србији, Жена данас*, (Београд), фебруар 1951, 4.

Првомајске прославе и прослава дана жена у организацији Секретаријата

Секретаријат жена-социјалдемократа је у свом раду — чији је основни задатак био социјалистичко васпитавање и образовање — поклањао велику пажњу учешћу жена у првомајским прославама. Број учесника и јавно истицани захтеви радника били су најчешће одраз јачине радничког покрета, где су жене практично могле да се увере да ће својим учешћем допринети и бржем остварењу радничких захтева који доносе бољи економско-политички положај радница у друштву.

У вези с прославом 1. маја 1911. године Секретаријат је позвао све поверенице и раднице на конференцију, 28. марта, у Социјалистичком народном дому, на којој је требало да се говори о припремама за прославу 1. маја.¹³⁶ У прогласу за ову мајску прославу акценат се ставља на захтев: »Сва грађанска и политичка права за жене«, »За опште право гласа«.¹³⁷ О овој првомајској прослави Таса Милојевић пише: »Женски пролетаријат код нас, преко свог социјалдемократског Секретаријата, ове године први је у могућности да изврши јачу и пунију агитацију (код женских) за мајску обуставу рада. Ове године наше пролетерке, први пут јаче организоване, имају да покажу да је и женском делу пролетаријата довољно развијена свест о њиховом класном положају и о потреби класног просвећивања и борбе за њихово коначно ослобођење«.¹³⁸ Мајска демонстрација 1911. године са учешћем великог броја жена оцењена је »као борбена манифестација револуционарног пролетаријата«.¹³⁹

Године 1912. Секретаријат је штампао првомајски проглас којим се позивају све другарице раднице и социјалисткиње да узму учешћа у првомајској демонстрацији. У прогласу се инсистира на што бројнијем учешћу радница у мајским демонстрацијама, на којима ће показати своју пуну политичку зрелост, као и спремност за борбу у остварењу равноправности и на којима ће у први план истаћи захтев за општим и једнаким правом гласа.¹⁴⁰

Иако првомајску прославу 1913. године није организовао Секретаријат жена-социјалдемократа, она је ипак одржана и у Београду и у многим местима у унутрашњости. У вези с припремама ове прославе Таса Милојевић пише Димитрију Туцовићу (16. IV 1913. године): »Кроз два дана је, као што знаш, Први мај. Наши се спремају да га изведу са манифестацијом. Бојим се да неће бити сувише малобројна, јер је огромно велики број наших људи у војсци, па чак и последња одбрана младића из Београда сутра ступа на војну дужност«.¹⁴¹ Међутим, показало се да је овај страх неоправдан, јер је првомајска прослава

¹³⁶ Секретаријат жена социјалдемократа, РН 26. III 1911, 2.

¹³⁷ Једнакост, 18. IV 1911, 61.

¹³⁸ Таса Милојевић, Ослобођење жене, Први мај 1911, Београд 1911, 6—7.

¹³⁹ Једнакост 3. V 1911, 71.

¹⁴⁰ Једнакост 18. IV 1912, 25.

¹⁴¹ А-ИРПС, ЗДТ., 175.

одржана и на њој је само у Београду учествовало 7.000 радника и радница.¹⁴²

Велики успех постигао је Секретаријат добро припремљеним и изведеним демонстрацијама 1. маја 1914. године. Упућујући апел женама Димитрије Туцовић пише: »... Морамо вам рећи да ни нас није нико по доброј вољи пустио да слаavimo Празник Рада, већ смо то освојили јаком организацијом. Зато нека данашњи дан буде дан завештања да ћете и ви оснажити своје организације и натерати фабриканте, да вам поред 365 дана што радите за њих признају један дан да прославите за себе«. ¹⁴³ У првомајској прослави 1914. године учествовало је око 2.000 жена, што је био разлог да се констатује да је овако велики број жена-учесница одраз јачине синдикалних и партијских организација.¹⁴⁴

Оно што је било ново за организоване жене Србије то је прослава Дана жена.

Идеја за ову прославу, поникла је у Америци 1909. године, где су 28. фебруара америчке социјалистичке организације демонстрације са идејом и тежњом за остварењем женске политичке једнакости. Од 1911. године Дан жена се прославља и у Европи. На међународној конференцији у Копенхагену Клара Цеткин је предложила да се по примеру Америке и у свим земљама Европе одржи Дан жена. Она је нагласила (у прогласу 27. VIII 1910. године) да се Дан жена организује првенствено у циљу агитације за бирачко право. Захтеви треба да су формулисани са социјалистичког становишта, а овај дан мора бити интернационалног карактера и зато веома брижљиво припремљен.¹⁴⁵

Ова прослава представља нову фазу у историји женског социјалистичког покрета, јер Дан жена има исту ону улогу коју има Први мај у општем радничком покрету.

Женски пролетерски покрет у Србији још је доста неразвијен да би се прослава Дана жена обележила једном импозантном манифестацијом и зато је на седници Секретаријата донета одлука да се 23. II (8. III) прослави Дан жена.¹⁴⁶

Секретаријат је 8. III 1914. године приредио забавно вече у Социјалистичком народном дому. Поред забавног програма Драга Стефановић је одржала предавање са темом »О значају међународног женског дана«, говорећи о значају прославе осмог марта, о општем праву гласа, о борби против експлоатације женске радне снаге, о потреби организовања и просвећивања радница итд.¹⁴⁷ Прослава Дана жена одступила је од свог основног карактера — захтева за општим правом гласа, за време првог светског рата. Клара Цеткин 1915. године подвлачи да рат није и не сме да буде препрека да жене одрже демонстрације на којима ће првенствено захтевати мир.¹⁴⁸

¹⁴² Миленко Топаловић, *Хронологија радничког покрета у Србији*, Београд 1964, 215.

¹⁴³ Д. Туцовић, *Празник рада, Једнакост* 18. IV 1914.

¹⁴⁴ *Једнакост* 1. V 1914, 3.

¹⁴⁵ С. Zetkin, н.д., 480.

¹⁴⁶ Као нап. 89 (седница од 10. II 1914).

¹⁴⁷ *Једнакост* 1. III 1914.

¹⁴⁸ С. Zetkin, н.д., 665.

Дечја група »Будућност«

Нови економски положај жене захтева њену пуну ангажованост, која се огледа у максималном коришћењу радног дана. Њено радно време не завршава се после 14 или 16 сати проведених у радионици, него се продужава и у кући. Тамо је још увек домаћица са многобројним породичним бригаама и проблемима, међу којима најзначајније место заузима одгој и васпитање деце. У условима запослености оба родитеља деца су била, док су им родитељи на послу, препуштена улици, што се негативно одражавало на формирање лика детета. С обзиром на то указала се потреба за оснивањем установа у којима би деца запослених родитеља боравила, где би поред исхране, лекарске контроле и помоћи добијала и основно образовање.

Још 1903. године Женско радничко друштво »Свест« је поставило захтеве »да општина оснује бесплатна забавишта и бесплатне трпезе за децу радница запослених ван куће«. Отварање дечјих обданишта било би корисно не само за родитеље него и за друштво, јер би се преко ових установа добио педагошки васпитан подмладак. Обданишта су имали само већи градови, и њихово оснивање остављено је приватној иницијативи или неким хуманим установама, што и јесте разлог да су она тако и малобројна.¹⁴⁹

Непотпуна помоћ запосленим женама, али у крајњем случају корисна идеја било је отварање летњиковца за »слабуњаву« децу у организацији Друштва за чување народног здравља. Летњиковац је отворен 7. VI 1912. године, а намењен је деци од 6—12 година. За месец дана боравак плаћао се 18 динара. Деца сиромашних родитеља летовала су бесплатно, јер је Друштво обезбедило помоћ од општине.¹⁵⁰ Оснивање летњиковца имало је значаја утолико што се деци слабијег здравља за месец дана обезбедила добра исхрана, нега, здравствена заштита.

На иницијативу Женског савеза у јуну 1912. основано је дечје чувалиште за радничку децу. Деца су овде остајала од 6—19 или 20 часова, а поред добре исхране и хигијенских услова имала су и свог лекара. У чувалишту је било уписано 40 деце од 2—6 година. Дневни боравак за једно дете коштао је 0,20 дин., што је готово само симболичан износ. С обзиром да је ово било обданиште за радничку децу, инспекцију су вршили чланови ССДП, који су били веома задовољни па су за овај посао дали признање Женском савезу. Скренута је пажња да се по могућству деца удовица примају бесплатно, односно да Београдска општина повећа износ дотација, а за то ће се заузети група социјалистичких посланика.¹⁵¹

За просвећивање и васпитање деце врло је значајна била дечја група »Будућност«, која је основана на иницијативу Српске социјал-демократске партије и Секретаријата жена-социјалдемократа 20. октобра 1913. године.¹⁵²

¹⁴⁹ Војислав Младеновић, *О дечијим забавиштима*, Живот, II, Београд 1906, 96.

¹⁵⁰ *Једнакост* 1. VI 1912, 40.

¹⁵¹ *Дечје чувалиште се налазило у Ресавској 22. Управник је др Добри.* РН 27. VII 1912, 2.

¹⁵² РН 17. X 1913, 1.

У ову групу примана су деца од 6—12 година старости.¹⁵³ Основни задатак групе је да окупља и васпитава пролетерску децу која се у дому састају четвртком и недељом од 14—17 часова те се »уз забаву напуњају племенитим идејама и спремају се за будуће борце«. На овим састанцима деци су држана предавања о радничком покрету, о животу и тешкоћама њихових родитеља.

Запосленим женама најчешће је препоручивано да упишу своју децу у ову групу.¹⁵⁴ Уписи и настава су бесплатни; за рад са овом групом био је задужен доктор Владисављевић, који се свестрано залагао за упис нових чланова у организацију и васпитање деце. Активност деце осећала се не само на састанцима него и у учествовању у првомајској прослави. У *Једнакости* једна рубрика под називом »Будућност« била је намењена деци. За ову рубрику писали су учитељи-васпитачи, песници и уметници, који су својим чланцима доприносили васпитању и забави деце.

У јуну 1914. године дечја група је издала своју прву књигу, намењену радничкој деци. Издавање књига вршено је преко библиотеке »Будућност«, посвећене радничкој младежи. Корист од ових издања, поред ширења социјалистичке литературе, била је и чисто материјалне природе, јер је новац од продатих књига улаган у »борбену касицу«, и према потреби у виду помоћи даван појединцима.¹⁵⁵

Организација и замисао рада ове групе била је веома добра јер се програм рада усмеравао директно на ширење социјалистичких идеја и на стварање пролетерског подмлатка. Конкретна активност путем већих акција није дошла до пуног изражаја због избијања првог светског рата.

Једнакост — орган Секретаријата жена-социјалдемократа

Једно од најважнијих питања које се постављало пред Секретаријат у самом почетку рада било је покретање женског листа. Већ на првој седници Секретаријата, 14. IX 1910. године, Софија Леви предлаже да се изврше припреме за издавање једног женског листа у коме би се систематски прешло на агитовање и просвећивање женског пролетаријата. Димитрије Туцовић је предлагао да лист носи име »Социјалистички глас жене«; међутим после дуже дискусије донета је одлука да се лист зове »Једнакост« са објашњењем да је задатак социјалистичког покрета жена борба за равноправност жене са мушкарцем, односно једнакост у политичким и економским правима, па се на тај начин овим именом симболично обележава циљ покрета.¹⁵⁶

Поводом ове одлуке у *Радничким новинама* (16. IX 1910.) објављено је да ће Секретаријат издавати лист, који ће излазити 1. и 15. у месецу, са годишњом претплатом у износу од 2 динара, или полугодишње 1, а тромесечно 0,50 динара. Позивајући раднике и раднице на претплату наглашава се значај и улога листа: *Једнакост* ће бити тумач погледа социјалне демократије на женско питање и стараће се да у сагласности

¹⁵³ РН 25. X 1913, 3.

¹⁵⁴ *Једнакост* 1. III 1914, 4.

¹⁵⁵ *Једнакост* 15. VI 1914, 4.

¹⁵⁶ Као нап. 89.

са општом акцијом наше Партије помогне социјалистичко просвећивање жена, организовање у Партију и синдикате. *Једнакост* ће, сем тога, постепено проширивати и развијати свој обим и програм, тако да ће постати најпријатнија, најздравија и најпоученија лектира за жене.¹⁵⁷

По предлогу Димитрија Туцовића на седници 29. IX 1910. донета је одлука да стални редактор *Једнакости* буде Аца Павловић.¹⁵⁸

Први број *Једнакости* изашао је 1. X 1910. године. На првој страни, у чланку *Циљ и пут* објављен је основни циљ женског пролетерског покрета и истакнуто да је програм женског пролетерског покрета истоветан са програмом међународне социјалне демократије и да ће раднице заједно са радницима водити борбу за исти пут и исти циљ.¹⁵⁹

Први број *Једнакости* није пуштен у слободну продају већ је продат само претплатницима, али због великог интересовања, на седници Секретаријата 5. X 1910. године, на предлог Драге Стефановић, одлучено је да се штампа друго издање у тиражу од 500 примерака.

У листу су сарађивали најеминентнији руководиоци радничког покрета међу којима: Димитрије Туцовић, Драгиша Лапчевић, Душан Поповић, Живко Топаловић, Филип Филиповић и Аца Павловић, редактор. У *Једнакости* су објављивани преведени чланци и књижевни прилози чији су аутори били: Карл Маркс, Август Бобел, Хајнрих Шулц (Schulz), Роза Луксенбург (Luxemburg), Ада Негри, Максим Горки (Горкий) итд. Многобројни чланци објављени су без пуног потписа, па је аутор обележаван само као аноним: Наталија, Софија, Драга, Надежда, Радослава итд. Као сарадници листа појављују се и познате активискиње женског радничког покрета: Драга Предојевић-Стефановић, Софија Леви, Милица Ђурић-Топаловић, Радослава Илић, Даница Крстић, Перса Михајловић, Надежда Вељковић и Љубица Ивошевић-Димитрова.¹⁶⁰

У извештају Секретаријата жена-социјалдемократа о раду од септембра 1910. до маја 1911. између осталог изнет је број и место претплатника, што се види из табеле на страни 240.

У извештају се даље констатује да је, док су поверенице агитовале, број претплатника износио је 1.200. Касније је тај број спао на 819, што се сматра веома малим бројем кад се зна да има десетине хиљада

¹⁵⁷ РН 16. IX 1910, 3.

¹⁵⁸ Као нап. 89.

¹⁵⁹ *Једнакост* 1. X 1910, 1.

¹⁶⁰ Даница Крстић, рођена 1888. у Београду. Радница је у Маркарници. У покрету активно учествује. Године 1907—1914. била је у Нишу где је обављала посао администратора *Радничких Новина*. У *Једнакости* је технички помагала око експедиције листа. Сарађивала је са Димитријем Туцовићем и Душаном Поповићем. Истиче се и после 1918. године у покрету у Јагодини. — Надежда Вељковић, просветни радник, наставница је у Вишој женској школи 1908 у Београду, а 1910. премештена је у Крагујевац. Као члан Партије изабрана је за делегата у име организације „Врачар“ за VII конгрес ССДП. Сарађивала је са Димитријем Туцовићем, Ацом Павловићем и Душаном Поповићем. Милица Ђурић-Топаловић, која се касније јавља у женском покрету написала је брошуру *Жена кроз векове*, коју је посветила Надежди Вељковић — „Првом свом учитељу у социјализму. (Архив Института за историју радничког покрета Србије, биографије истакнутих личности ССДП).

запослених жена. Стога се апелује на раднице да што озбиљније схвате свој задатак и агитују за растурање *Једнакости*.¹⁶¹

Ред. број	Место	Ко-лико	Ред. број	Место	Ко-лико
1.	Београд	435	12.	Ниш	10
2.	Алексинац	4	13.	Обреновац	4
3.	Аранђеловац	3	14.	Пирот	16
4.	Ваљево	10	15.	Смедерево	68
5.	Гор. Милановац	20	16.	Ужице	15
6.	Јагодина	18	17.	Чачак	14
7.	Крагујевац	15	18.	Шабац	4
8.	Крушевац	6	19.	Пожаревац	7
9.	Књажевац	8	20.	Раз. места по 1 бр.	64
10.	Лешница	13	21.	Иностранство	70
11.	Младеновац	5	УКУПНО:		819

Према броју претплатника за око 20 места у Србији, види се различна неуједначеност односа броја претплатника са бројем запослених жена — изузетак представља само Београд у коме је и највећи број од 435 редовних читалаца. Ако се упореди: Ниш (10), Крушевац (6), Шабац (4) Крагујевац (15) са знатно мањим местима и привредним средиштима као што су Горњи Милановац (20), Јагодина (18), Пирот (16), Чачак (14), Лешница (13), па и Смедерево (68), стиче се утисак да број претплатника не зависи од броја запослених. Може се закључити да је субјективан моменат јако утицао и зависио од снажљивости и упорности повереника. Из свега тога проистиче да раднице нису биле у великом броју заинтересоване за укључивање у покрет, јер би иначе број радница-претплатница листа сасвим друкчије изгледао. Осим тога, поред незаинтересованости и великог процента неписмености, раднице није задовољавао ни сам садржај листа.

Раднице су критиковале лист да у њему нема запажених чланака којима се одликују буржоаски листови, да је стил понекад веома неразумљив за полуписмене раднице. О овоме проблему на I земаљској конференцији жена дискутовала је Јелена Стефановић тражећи да се у листу *Једнакост* простије пише, и да стил и речник чланака буду приступачни свакој радници.¹⁶²

Стална редакција листа изабрана је на седници Секретаријата 30. VI 1911. године. У њу су ушли: Таса Милојевић, Живота Милојковић и Аца Павловић.¹⁶³ После избора сталне редакције рад је постао организованији: штампани су посебно одабрани чланци и увођене су нове рубрике у лист. У 1911. години лист је имао посебан додаток: »За нашу младеж«, који је излазио једном месечно, а укупно је штампано 7 бројева.¹⁶⁴

¹⁶¹ *Једнакост* 25. V 1911, 76.

¹⁶² РН 1. VI 1911, 1, *Једнакост* 16. VI 1911, 1.

¹⁶³ Као нап. 89.

¹⁶⁴ Радослав Перовић, *Прилог библиографији српског радничког покрета* (до 1919.) Београд 1957, 156.

Од самог почетка излагања листа отворане су нове или допуњаване сталне рубрике. Поред чланака о политичко-економском положају и потреби организовања жена, објављивани су чланци у рубрици »Забавник«. У тој рубрици публиковани су мањи књижевни прилози, на пример: песме, приповетке или одломци романа. Њихов садржај односио се на поједине моменте из живота радничких породица. Под рубриком »Белешке« доношене су кратке вести о радничком покрету других земаља, о резултатима борбе за женску равноправност, о улози жене у јавном животу итд. Савети из области здравства, о држању личне хигијене, о чувању здравља и нези деце такође су штампани у листу са одређеном наменом да помогну жени у решавању свих ових питања.

Једнакост је доносила чланке кроз које се отворено негодовало на поједине поступке владајуће класе. Због оштрог писања полиција је забранила растурање листа од 1. I 1912. године, због чланка *Прича о миразу*, са мотивацијом да је нанета увреда краљевском дому. Ову одлуку, као неосновану, поништио је 2. јануара 1912. године првостепени суд у Београду.¹⁶⁵

На пројекат Закона о штампи лист је такође реаговао напомињући да је овај закон у толикој мери реакционаран и да због њега социјал-демократска штампа не може опстати; апелује се на жене да помогну борбу социјалне демократије против овакве политике радикалског режима — да би се на тај начин остварила потпуна слобода социјалистичке штампе — која у сваком погледу штити и заступа интересе буржоазије.¹⁶⁶

Последњи број *Једнакости* пред балканске ратове изашао је 1. VI 1912. године. Све до 1. јануара 1914. године лист није излазио.

После балканских ратова, са обновом рада, Секретаријат је већ на првим седницама поставио питање поновног излагања *Једнакости*. На седници од 4. XI 1913. године на предлог Драге Стефановић био је задужен Филип Филиповић да преко *Радничких новина* објави поновно излагање *Једнакости* од 1. јануара 1914. године. Филип Филиповић је предложио да се у лист уведе нова рубрика: »Статистички преглед«, за коју би материјал сакупљале поверенице, и то: о учешћу жена у привреди, условима рада, награђивању радница у фабрикама и радионицама, и о односу послодаваца према радницама као и другим проблемима, а сав тај материјал после сређивања објављивао би се у листу. На седници од 11. XII 1913. донета је одлука да *Једнакост* првенствено мора бити посвећена агитацији, а поред тога, због разноврсних читалаца, мора се увести потпунија забавна и књижевна рубрика. У одбор за уређење листа изабрани су: Филип Филиповић, Никола Богдановић, Милица Ђурић, Драга Стефановић и Милена Лапчевић. На седници 28. XII 1913. донета је одлука да се *Једнакост* штампа у 1.500 примерака по старој цени од 0,50 динара.¹⁶⁷

Покретање листа захтевало је и знатна материјална средства. Поред претплате, Секретаријат је крајем октобра 1913. приредио успешно забавно вече на коме је о заштити материнства реферисао Филип Филиповић, а 8. XII 1913. у истом циљу на конференцији са повереницима подељени су блокови за претплату.¹⁶⁸ Финансирање

¹⁶⁵ *Једнакост* 16. I 1912, 8.

¹⁶⁶ *Једнакост* 1. I 1912, 111.

¹⁶⁷ Као нап. 89.

¹⁶⁸ У. Вујошевић, н. н., 384.

листа било је углавном од претплате и добровољних прилога, као и прилога са разних приредби.

Оваква активност редакције омогућила је да лист изађе 1. јануара 1914. године.

Једнакост као орган жена социјалдемократа штампан је у Београду. Излазио је од 1. X 1910. до 1. VI 1912. са прекидом све до 1. I 1914. Последњи број је штампан 1. VII 1914. године, када је излагање због рата онемогућено. Укупно је изашло у 1910—1911. години — 23 броја; у 1912 — 10 бројева и, у 1914 — 13 бројева. Уредници листа били су: 1910—1911. и 1912. Милош Тимотић, а 1914 — Милош Тимотић, Негослав Илић и Јордан Крстић.¹⁶⁹

Редакција је инсистирала на увођењу нових рубрика, да би повећала тираж листа. Ако се упореди лист Женског друштва *Домаћица* са органом Секретаријата, онда се види да је први имао сасвим друкчију физиономију. Један део листа био је посвећен извештајима са седница друштва и пододбора у унутрашњости, да би други део готово у целисти имао забавни карактер. У листу је штампано од књижевних прилога (песме, приповетке, одломци романа) до кулинарских савета упућених домаћицама, јер су га оне највише и читале. Остали буржоаски листови имали су само по једну рубрику за жене (*Балкан* је имао рубрику »Горопадна жена«). Ова рубрика није остала незапажена код социјалиста, па су преко *Радничких новина* критиковани чланци оваквог садржаја уз коментар да се у њима »огледа сва заосталост и некултурност нашега буржоаског света«.¹⁷⁰

Колико год се може замерити једностраности буржоаске штампе, исто толико може се критиковати и први женски социјалистички лист, чија редакција није водила довољно рачуна о културном нивоу, проценту писмености и општем образовању српских радница. Лист је у почетку био претрпан теоријским чланцима, што је и изазвало реакцију и коментаре жена, које су захтевале да се пишу приступачнији чланци, који ће заинтересовати највећи број запослених жена.

Улога листа не може се у потпуности потценити, јер иако га је читао мали број жена, ипак је он допринео да се неке жене ослободе многобројних предрасуда, које су често биле кочница у борби за њихову еманципацију. Може се закључити да се то исто могло постићи рубриком за жене у једном од социјалистичких листова, јер услови нису у потпуности били сазрели за издавање посебног женског листа, када је првенствено требало повећати број писмених и социјалистички васпитаних жена. Посебне рубрике за жене преко којих се вршила агитација за организовање жена имале су *Радничке новине* и *Радник*.

*

* *

Агитација за ширење социјалистичке литературе вршена је на неколико начина. У том правцу је била интересантна једна акција у прикупљању књига за болесне раднике. Београдске болнице нису имале своје интерне библиотеке па су у току 1912. године на неколико места били постављени сандучићи у које су грађани, као добровољни прилог, давали књиге за болеснике.¹⁷¹

¹⁶⁹ Као нап. 164.

¹⁷⁰ РН 1. и 2. IV 1914, 1, 2.

¹⁷¹ РН, 27. VIII 1912, 3.

Секретаријат жена-социјалдемократа често је на својим седницама расправљао о ширењу опште културе међу радницама, па је због тога на седници одржаној 12. XI 1913. године решено да се оснује библиотека са читаоницом. За материјалну помоћ Секретаријат се обраћао Главној партијској управи. Драга Стефановић је инсистирала да се поред књига са чисто социјалистичком тематиком купују и набављају књиге популарног, забавног карактера. Свој предлог образложила је мотивацијом да су многе социјалистичке књиге писане »веома неразумљивим« стилем, што је у највише случајева тешко разумљиво полуписменим радницама. Библиотека је попуњавана и књигама које су поклањали појединци.

Од великог значаја за женски покрет је појава српског превода књиге *Жена и социјализам* од Августа Бебела, која се у продаји појавила 1. маја 1909. године. Интересантан је начин како је ова књига преведена. Југословенски раднички клуб »Будућност« у Берлину организовао је одржавање Марксове вечери, са које ће добровољни прилози ићи за издавање поменутих књиге. Време у које је управа »Будућности« објавила своју намеру (1908. година) подударна се са боравком Димитрија Туцовића у Берлину и очигледно је и он утицао на ову корисну иницијативу наших радника у иностранству. У једном књижевном огласу у *Радничким новинама* (25. III 1908. године) пише да ће ову књигу заједнички издати југословенска радничка друштва у иностранству, а затим цело издање поклонити Партији. У том смислу почела је агитација за сакупљање претплате и у Србији. У априлу 1908. године клуб »Будућност« јавља да је ова иницијатива пропала код осталих клубова у иностранству и том приликом је београдској Социјалистичкој књижари послато 126,10 марака, тј. 155,20 динара сакупљених у Берлину. До 4. XII 1908. примљено је из: Лијежа, Цириха, Париза и Берлина још 119,75, а од домаћих претплатника 80,50 динара.¹⁷²

Преводиоци ове књиге били су Димитрије Туцовић и Душан Поповић. Значај овог Бебеловог дела је веома користан у развоју општег женског покрета. Писана веома приступачним стилем, ова књига обухвата историјат жена у друштву од првобитне заједнице па до XX века. Велики део посвећен је развоју од првобитног облика 'промишлитета' па све до модерног, моногамног брака. Поред тога занимљиво је приказан историјат породице са посебно стављеним акцентом на улогу жене у њој. Ова књига наишла је на добар пријем међу женама због интересантног садржаја, доброг стила и нарочито успелог превода.

Једини аутор-жена у Србији била је Стојанка Цанка Јовановић, чија се брошура појавила још 1902. године.

Било је још покушаја око издавања оригиналних текстова, али само у сопственој режији. Ово потврђује и једно писмо Надежде Вељковић, наставнице из Крагујевца, упућено Душану Поповићу, марта 1911. године: »Пре три дана завршила сам преглед мога рада 'Школа'. При прегледу доста сам изменила поједина места и много више подвукла схватање бирократија — чиновника — као део пролетерских редова, које буржоазија у свом класном јачању и државном формирању народа све више потчињава својој класној служби [...]. Ја сам ти причала, да ћу овде у Параћину, код тетке, моћи да сачувам своју плату и да спремим новац за штампу. Ја сад имам преко 200 дин.

¹⁷² Павле Павловић, *Необичан пут једне социјалистичке књиге, Радник*, (Београд), 12. VII 1956, 7.

Са априлском платом имаћу око 350. Штампар овде у Параћину обећава да ће израда и цена бити солиднија, него у Београду. Ја бих могла држати коректуру, ићи у штампарију и помоћи да тачност у слагању буде довољна. Али ја сам врло непрактична за те ствари, ја не знам како би даље радила, и за то те молим, да ми ти овде саветом помогнеш. Ја мислим да штампам 2.000 примерака. Рад ће износити око 5—6 штампарских табака».¹⁷³

Може се закључити да су сви послови Секретаријата који су везани за новчане издатке били тешко решавани управо због недостатка финансијских средстава. Финансијска средства нису могла бити обезбеђена у овом кратком периоду до првог светског рата, јер је у самом почетку рада Секретаријата било много важнијих питања на које се првенствено морала обратити пажња.

*
*   *
*

Први светски рат прекинуо је сваку даљу активност Секретаријата жена-социјалдемократа. Интезивније и бројније укључивање жена у привреду било је условљено последицама рата и жене на многим радним местима замењују мобилисане мушкарце. Нестацица и поскупљење основних животних потреба, као и снижење надница погодило је запослене жене, али је то истовремено било и повод за све већи пораст њихове класне борбене активности.

Секретаријат жена-социјалдемократа је после првог светског рата међу првим организацијама у Србији обновио рад. Главни задатак, коме се приступило са великом одговорношћу, било је обнова старих и оснивање нових синдикалних и партијских организација у коме би жене заузимале видно место.

Закључак

Женски покрет је настао у буржоаској епохи, када је развој индустрије диктирао потребу за новом јефтином радном снагом, па је привлачио и велики број жена на рад ван куће и укључивао их у низ најразличитијих области производње. Нова улога у производњи доноси жени и одређену самосталност; она постаје свесна свог положаја и постепено захтева да се са мушкарцем изједначи како у економским тако и у политичким правима.

Идеје о борби за равноправност жена продрле су из западно-европских земаља, међу којима на прво место долази Немачка, где је женски покрет, поред добрих организатора, имао велики број присталица и организација.

Женско питање је у Србији покренуто 70-их година XIX века. Носиоци идеја о еманципацији жена биле су тадашње малобројне интелектуалке, школоване у иностранству и у првим женским школама и заводима у Србији. Оне су биле први иницијатори и оснивачи женских грађанских организација, чији је карактер сведен углавном само на хумане и просветне акције, а које немају никаквог значаја за организацију женског радничког покрета у Србији.

¹⁷³ А-ИРПС, ЗДТ. 52.

Социјалистичке идеје Светозара Марковића о еманципацији жена имале су мали број присталица. Са појавом организованог опште-радничког покрета, као и са оснивањем Српске социјалдемократске партије, пролетерски покрет жена формира се као њен саставни део, уз чију подршку идеје о економско-политичкој равноправности постепено добијају одређенији социјалистички смисао и карактер.

Прва женска радничка организација у Србији основана је 1903. године. Она је свој програм усагласила са програмом ССДП у основним захтевима за законску заштиту и побољшање положаја радница. Према резултатима двогодишњег рада Женског радничког друштва »Свест« мења се унеколико првобитна концепција програма, јер је и разумљиво да у тако кратком периоду нису ни могли бити реализовани сви захтеви. ССДП се према програму залаже и бори за социјалистичко ослобођење и пуну равноправност радника и радница, али ни Партија у самом почетку рада нема одређеног практичног става према женском питању, јер су чланови Партије били ангажовани и заузети проблемима око решавања питања од заједничког обостраног интереса радника и радница. Може се закључити да је појава Женског радничког друштва »Свест« — као посебне женске социјалистичке организације — била преурањена, што поткрепљује и чињеница да је са одласком Стојанке Јовановић, главног организатора и руководиоца, Женско радничко друштво престало да постоји.

У периоду 1905—1910. године није било никаквих акција за стварање посебне женске организације. То је период највећих криза у ССДП које су утицале и допринеле да покрет видно ослаби. Треба нагласити да један од основних разлога неразвијеног женског покрета лежи и у слабом или никаквом интересу међу самим члановима Партије, чији се став у приватном животу често разликовао од принципног става у погледу опште женске равноправности.

Првобитне идеје за женску равноправност нису имале много присталица ни међу самим радницама, јер жене, васпитаване у патријархалној средини, необразоване и неписмене, нису осећале потребу да се положај мајке и супруге мења; с друге стране, муж, плашећи се за свој приоритет, противник еманципације, остаје веран својим схватањима и не жели да изгуби статус »малог господара породице«. Жена, запослена у фабрици или предузећу, максимално експлоатисана, сваки слободан тренутак користи за обављање домаћих послова, негу и одгој деце, те још не схвата значај организације. Она често жели да остане анонимна и да сачува своје радно место, јер откази, па и за најмању ситницу, нису били ретка појава. Жена није способна да истовремено испуни породичне и професионалне обавезе у датим условима, што ће временом бити омогућено само са потпуним преображајем друштвеног уређења.

Разлике у јачини и бројности пролетерског и грађанског женског покрета треба тражити у следећем: 1) женске грађанске организације су под заштитом владајуће класе — насупрот пролетерским организацијама, чије оснивање добрим делом поткопава темеље капиталистичког друштва; 2) степен образованости и писмености је код жена из грађанских редова много виши од опште културе жена-пролетерки; 3) материјална стабилност грађанки је такође један од разлога да им чланство у женским организацијама представља најчешће забаву и разоноду, насупрот пролетерки, која је присиљена да велики део времена проведе на послу, да би за макар и бедну надницу обезбедила опстанак своје породице.

Детаљнијем решавању женског радничког покрета приступило се са оснивањем Секретаријата жена социјалдемократа (1910). Основни задатак Секретаријата је: синдикално-партијско организовање и социјалистичко просвећивање жена. Секретаријат је редовно одржавао седнице, на којима је, поред текућих питања, расправљао о проблемима и улози жена-радица. Најзначајније место у раду Секретаријата заузима Димитрије Туцовић, који је, иако заузет и ангажован многобројним обавезама у руководству Партије, нашао времена да се енергично и истрајно бави проблемима женског радничког покрета. Без његовог присуства можда би се могло довести у сумњу питање успешног оснивања и рада ове прве политичке организације жена у Србији. Рад женског радничког покрета доста је помагао и Душан Поповић.

Чланови Секретаријата су биле жене које у политичком раду нису показале потребну спремност ни активност. Жене су још увек добрим делом незаинтересоване, а оне у руководству немају никакво идеолошко образовање. Колико су жене биле несамосталне види се и по томе што је женски покрет опадао истовремено са опадањем радничког покрета у Србији, што нарочито долази до изражаја за време балканских ратова, када се Секретаријат потпуно пасивизирао, у моментима када је могао и када је требало да се највише активира. У раду Секретаријата осећа се јаче присуство субјективног момента, тј. утицаја извесног броја повереница, од чије способности и убедљивости зависи и број организованих жена, ширење штампе итд.

Наглашавајући позитивне и негативне стране рада Секретаријата не би требало пропустити ни чињеницу да су услови за оснивање овакве једне организације били веома неповољни, јер је неписменост, непросвећеност и низак општекултурни ниво жена умногоме отежао и сам рад Секретаријата.

С обзиром да је Секретаријат био прва организација која се бавила проучавањем положаја жена-радица, и која је дала основне смернице у даљој борби за економско-политичку равноправност, мора се при оцењивању рада првенствено истаћи значај и улога Секретаријата жена-социјалдемократа у историји општег радничког покрета Србије.

Станка ДЕВИЋ-УБАВИЋ

Zusammenfassung

Stanka Dević — Ubavić

SSDP UND DIE FRAUENBEWEGUNG IN SERBIEN

1903—1914

Das Problem der Frauenemanzipation und -gleichberechtigung wurde aktuell in der kapitalistischen Gesellschaftsordnung, in welcher die rasche Entwicklung der Industrie auch eine Vergrößerung der Zahl von Lohnarbeitern erforderte. Die neuen gesellschaftlich-wirtschaftlichen Verhältnisse führten zur Einschaltung einer grossen Anzahl von Frauen in die Produktion und sie bekamen, auf diese Weise, eine bestimmte Stabilität. In politischer Hinsicht, dagegen, waren sie vollkommen nachgesetzt und ihre Rechte blieben noch lange Zeit in den Rahmen der alten gesellschaftlichen Verhältnisse und Bräuche. Wirtschaftliche Sicherheit veranlassete die Frau, auch grössere politische Rechte sowie eine bessere Stellung in der Gesellschaft zu fordern. In der Entwicklung der weiblichen Arbeiterbewegung waren zwei Richtungen von we-

sentlicher Bedeutung, und zwar: die feministische und die proletarische Richtung. Diese beiden Richtungen unterscheiden sich voneinander durch ihre respektiven theoretischen Sätzen über die Ursachen der ungleichen Stellung der Frau sowie durch ihre respektiven Auffassungen von der Methode des Kampfes um die Verwirklichung der Gleichberechtigung der Frauen. Der Kampf um die Emanzipation und die Gleichberechtigung der Frauen entwickelte sich fast in allen Ländern Europas und an erster Stelle in Deutschland. Unter dem Einfluss von Klara Zetkin machte sich die Sozialdemokratische Partei Deutschlands zur Hauptaufgabe, die Arbeiter und Arbeiterinnen in einheitliche Organisationen zusammenzubringen. Die Organisation und die Tätigkeit der Frauenvereine Deutschlands übte einen grossen Einfluss auch auf die weibliche Arbeiterbewegung in Serbien aus.

Der Kampf und der Einsatz der SSDP (Serbischen Sozialdemokratischen Partei) um die Besserung der Stellung der Frauen — Arbeiterinnen nimmt einen ansehnlichen Platz ein und stellt einen grossen Beitrag zur Geschichte der allgemeinen Arbeiterbewegung in Serbien dar.

In der Historiographie wurde dieses Problem sehr wenig behandelt. Die Verfasser von grösserer Bedeutung, die sich mit dieser Frage befassten, sind: Svetozar Marković, welcher mehrere ausführlichen Arbeiten über die Gleichberechtigung der Frau schrieb, besonders wichtig, weil er die ersten revolutionären Ideen von der allgemeinen Emanzipation der Frauen formulierte. Im Jahre 1902 wurde eine Broschüre, unter dem Titel *Die Frau und der Kampf um ihre Befreiung*, in Beograd veröffentlicht. Ihr Verfasser, Stojanka — Canka Jovanović, blieb bis zum ersten Weltkrieg der einzige weibliche Autor, welcher über dieses Problem schrieb. Einen bedeutenden Beitrag zu dieser Frage gaben, mit ihren Schriften, Dimitrije Tucović und Dušan Popović. In ihren Artikeln befassten sie sich mit den Grundfragen, auf welche die Frauen in bestimmten gesellschaftlichen Zuständen stossen. In der Geschichtsschreibung der Nachkriegszeit gab Ubavka Vujošević die einzige Arbeit, welche ziemlich viele kostbaren Daten über die Stellung und die Aktionen der Frauen Beograds im Zeitraum von 1903—1914 enthält.

Zur Ausarbeitung der vorliegenden Arbeit benutzte der Verfasser die Arbeiterpresse, und zum Teil auch die bürgerlichen Zeitungen, in welchen die Ereignisse vom Standpunkte sowohl der Arbeiter — als auch bürgerlicher Ideologe dargestellt wurden. Es soll hervorgehoben werden, dass seit dem Jahre 1910., als Organ des Sekretariats der sozialdemokratischen Frauen, die Zeitung *Jednakost* (Gleichheit) erschien, die sich ausschliesslich mit Problemen und Aktionen der Frauen in Serbien befasste. Von den Archivmaterialien am bedeutendsten ist das erhaltene Protokollbuch des Sekretariats, in welches die Beschlüsse sämtlicher Sitzungen, sowie die Zahl und die Namen der Mitglieder, welche den Versammlungen des Sekretariats beiwohnten, eingetragen sind.

Die Arbeit umfasst die Entwicklung der weiblichen Arbeiterbewegung in Serbien, und zwar seit dem Ende des XIX Jahrhunderts — bzw. seit dem Vordringen und der Annahme der ersten feministischen Ideen — bis zum ersten Weltkrieg, bzw. bis zur Einstellung der Tätigkeit der ersten politischen Frauenorganisation, des Sekretariats der sozialdemokratischen Frauen.

Die Ideen von der Gleichberechtigung der Frauen wurden von einer Gruppe der Sozialisten mit Svetozar Marković an der Spitze um 1870. angeregt und verbreitet. Diese Ideen wurden von den ersten serbischen Sozialistinnen, gebildeten Frauen und Mitarbeiterinnen Svetozar Markovićs, den Schwestern Milica und Anka Ninković aufgenommen, die sich besonders für die Ausbildung serbischer Frauen einsetzten. Diese Aktion blieb im Anfang ohne Erfolg, und dies schreibt man dem Analphabetismus, sehr niedriger Schulbildung und patriarchalischer Erziehung serbischer Frauen zu, welche in diesem Zeitraum ausschliesslich und ausgesprochen an das Haus gebunden waren.

Um die Jahrhundertwende fängt in Serbien die Gründung bürgerlicher Frauenvereine und Organisationen an, wie z. B.: „Kolo srpskih sestara“ (Kreis der serbischen Schwestern), „Ženski savez“ (Frauenverband), „Žensko društvo“ (Frauenverein), usw. Ihrem Charakter nach, widmeten sich diese Organisationen der Aufklärung und humanitären Zielen, aber ohne irgendwelcher wirtschaftlich-politischen Orientation und aus diesem Grunde haben sie keine Bedeutung für die Entwicklung der weiblichen Arbeiterbewegung.

An Anfang des XX Jahrhunderts, in demselben Jahre wo die Serbische sozialdemokratische Partei gegründet wurde, entstand auch der erste weibliche Arbeiterverein in Serbien, „Svest“ (Bewusstsein) genannt. Die Anregerin und

Hauptleiterin des Verbandes war eine der seltenen intellektuellen Frauen, die Gemahlin des bekannten Sozialisten Kosta Jovanović — Stojanka-Cankka Jovanović. Mit grosser Energie und Begeisterung entfaltet sie eine rege Tätigkeit an der Organisation und der Ausbildung der Frauen und die Zahl von 124 Frauen — Mitgliedern des Verbandes, stellt eine bedeutende Ziffer dar, mit Rücksicht darauf, dass es der Anfang der sozialistischen Ausbildung der Frauen in Serbien ist. Nachdem die Begründerin, Stojanka-Cankka Jovanović, zwei Jahre später, den Verband verlassen hatte, stellte er, im Jahre 1905, seine Tätigkeit ein, da zu dieser Zeit konnte dieser Frau keine würdige Ersetzung gefunden werden. Es sei hervorgehoben, dass im Jahre 1903., als die SSDP gegründet wurde, die Bedingungen für die Gründung einer besonderen Frauenorganisation ungünstig waren, da die Leitung und die Mitglieder der Partei mit der Lösung vieler Probleme von beiderseitigem Interesse sowohl für die Arbeiter als auch für die Arbeiterinnen, allzu beschäftigt waren.

Im Zeitraum zwischen 1905., als der Frauenverband „Svest“ aufgehoben wurde, und 1910. gab es keine weibliche Arbeiterorganisation, nach den Statuten der SSDP, aber, konnte jede Frau zum Mitglied der Partei werden, nach demselben Kriterium wie die Männer. Die Zahl der weiblichen Mitglieder der Partei ist in dieser Periode sehr gering und beträgt nur 27 Frauen. Dies ist auch die Periode der grössten Krisen in der SSDP.

Die erste politische Frauenorganisation in Serbien ist das Sekretariat der sozialdemokratischen Frauen, um dessen Gründung das grösste Verdienst Dimitrije Tucović zuzuschreiben ist. Es wurde im Jahre 1910. gegründet und auf den Vorschlag Dimitrije Tucovićs wurde auch die Zeitung *Jednakost* (Gleichheit) als Organ des Sekretariats ins Leben gerufen. In das Sekretariat wurden jene Frauen gewählt, welche zur Agitation in den Fabriken und Handwerker-Werkstätten befähigt waren. Die Sitzungen wurden regelmässig abgehalten und an diesen nahm immer Dimitrije Tucović teil, indem er konkrete Vorschläge und Ratschläge gab, die sich auf die Grundaufgaben des Sekretariats bezogen, wie z. B. die Agitation für die Organisation und Ausbildung der Frauen. Man sollte für die Eingliederung der Frauen in die Parteiorganisationen und Gewerkschaften agitieren, da sie nur auf diese Weise ihre Rechte auskämpfen werden. Die Aktionen des Sekretariats sind zahlreich, wie z. B.; die Teilnahme der Frauen an den politischen Kundgebungen vor den Gemeindevahlen im Jahre 1910., die Organisation und Unterstützung der Arbeitersstreiks, die Organisation der Demonstrationen, die Herstellung und Aufrechterhaltung der Kontakte mit den Gewerkschaften, weiter die Unterhaltung der Beziehungen mit den ausländischen Gewerkschaften und Parteiorganisationen in Deutschland, Bulgarien, Österreich usw. Die Mitglieder des Sekretariats entfalteten lebhaftige Agitation unter den Arbeitern und nahmen an den 1. Mai-Feiern teil. Durch gute Organisation und grosse Anzahl der daran teilnehmenden Frauen (2.000) zeichnet sich besonders die 1. Mai-Feier 1914 aus. In demselben Jahre, 1914, feierten die Frauen Serbiens zum ersten Mal den Tag der Frauen, 8. März; die Feierlichkeit wurde durch das Sekretariat veranstaltet und organisiert.

Das Sekretariat hielt am 28. V 1911. die erste und am 29. I 1914. die zweite Landeskonferenz ab; in den Referaten und Berichten wurden die Aufgaben und Verpflichtungen der Mitglieder unterstrichen. Während der Balkankriege stellte das Sekretariat seine Tätigkeit ein und die Zeitung *Jednakost* erschien nicht. Nach der Kriegsbeendigung setzte das Sekretariat seine normale Tätigkeit fort, nur tauchten neue durch den Krieg verursachten Probleme auf: Versorgung der Soldatenwitwen und — kinder, Proteste gegen die Verteuerung der Lebensmittel und Wohnungen, die Arbeitslosigkeit, usw. Sämtliche Aktionen des Sekretariats sahen auf die Lösung oder wenigstens auf die Linderung dieser Probleme ab.

In der Organisation des Sekretariats wurde auch die Kindergruppe „Budućnost“ (Zukunft) gegründet, deren Hauptaufgabe darin bestand, die Arbeiterkinder im sozialistischen Geiste zu erziehen. Die Aktionen des Sekretariats waren nicht immer erfolgreich, da die meisten Frauen Serbiens noch immer weder lesen noch schreiben konnten, ungebildet und mit eingewurzelten alten Gewohnheiten und Bräuchen waren — und all dies beeinflusste und erschwerte die Tätigkeit des Sekretariats. Das Sekretariat der sozialdemokratischen Frauen befasste sich mit dem Studium der Lage der arbeitenden Frau und gab die wesentlichen Richtlinien für den künftigen Kampf um die wirtschaftlich-politische Gleichberechtigung der Frauen. Daher sollen die Bedeutung und die Rolle des Sekretariats in der Geschichte der allgemeinen Arbeiterbewegung in Serbien betont werden.